5 ئاسورییەکانی کوردستان

1. پێشینەی مێژویی

1/1 رەچەڵەکی ئاسوری

گومانی تێدا نیە، ئاسورییەکان لەگەلە کۆنەکانی رۆژهەلاتی ناوەڕاستن.
بەلام ئاسورییەکان کێنو، لەکەیەوە بەم ناوەوە ناسراون؟
نەوەی کام نەتەوەنو، لەگەڵ کام نەتەوەی تری ناوچەکە یەك ئەگرنەوە؟
لەکەیەوە هاتونەتە ئەم ناوچەیەو، بۆچی پەرتو بڵاوبونەتەوە؟
ئەم پرسیارانە هێشتا بەتەواوی وەلام نەدراونەتەوە.

گەلی ئاسوری خاوەنی دەوڵەتی تایبەتی خۆی نەبوە. ئەم گەلە کلۆڵە هەمیشە لەژێر باری چەوسانەوەی دینییو کۆمەلایەتیدا بوە. چەندین جار کەوتۆتە بەرکوشتاری بەکۆمەڵ، دیرەکانی کاولو نوسراوەکانی سوتێنراوە: لەژیانی ناوچەکەشدا قازا نجێکی گەورەی بۆ دەوڵەتو هێزە زلەکان نەبوە. لەبەرئەوە نەخۆیان توانیویانە مێژوی خۆیان بەشێوەیەکی زانستی بنوسنەوە، نەداوودەزگا زانستییەکانی هیچ دەوڵەتێکیش بایەخێکی ئەوتۆیان پێداون. بۆیە مێژوی ئاسوری تائێستەش جێگەی مشتومڕو لێکدانەوەی جیاوازە.

لەسەر رەچەڵەكو ناوو نیشتیمانی ئاسورییەکان تێوریو بیروڕای جیاجیا هەیە" تیورییەکیان بۆ ئەوە ئەچێ کەئەوانە نەوەی کلدانییەکانی ئەرزی دو چۆمان((میزۆپۆتامیا))ن، لەسەردەمێکی زودا پاش تەنگ پێ هەڵچنینیان ناوچەکانی خواروی عیراقی ئێستەیان بەجێ هێشتوەو، لەژێر گوشاری دراوسێکانیاندا بۆ مەڵبەندە شاخاوییەکانی کوردستان هەڵکشاون. تیورییەکیتر بە پاشماوەی ئەو ئێلە مەسیحییانەیان دائەنێ کەدوای هێرشی مەغۆل لەکوشتنی بەکۆمەڵ رزگاربونو لەدەشتەکانی موسڵەوە رویان کردۆتە شاخەکانی لای هەکاریو ورمێ. تیورییەکیتر رەچەڵەکیان ئەباتەوە سەرکورد، بەلام پاش ئەوەی ئەوان چونەتە سەر دینی مەسیحی بەتێپەڕینی زەمان جیاوازییان لەگەڵ کورد قوڵ بۆتەوە.[1]

لەناو ئەم بیروڕا جیاوازانەدا، دو تیورییان جێگەی بایەخو سەرنج دانن:

تیۆری یەکەم- ئاسورییەکان بە پاشماوەی ئیمپراتۆریی ئاشوری دائەنێ، کە لەقەرنی 10 هەمی(پ. ز.) گەشەی کردو پەرەی سەند. پاشان لەلایەن گەلە ئێرانییەکانەوە روخێنراو نەینەوای پایتەختی کاولکرا. پاشماوەکەشیان لەچیاکانی کوردستاندا جێگیر بون.[2]

لەناو ئەوانەدا کە لەسەر ئەو بڕوایەن و چەند لێکۆڵینەوەیان لەسەر نوسیوە" گەرۆکی ئینگلیزی، لایارد، لەکتێبەکەیدا بەناوی((نەینەواو پاشماوەکانی)) کە لە 1848دا بڵاوی کردۆتەوە.[3] دوایی‌تر میسیونێری ئینگلیزی ویگرام لەچەندین باس و لێکۆڵینەوەدا تەقەلای سەلماندنی ئەم تیورییەی داوە.[4]

ئاسورییەکان خۆشیان لەسەر ئەم باوەڕەن. لەلێکۆڵینەوەکانیاندا هەوڵی سەلماندن و ساخ کردنەوەی ئەم تیۆرییە ئەدەن و پێی لەسەر دائەگرن. لەوانە نوسەری ئاسوری- رەگەزی سۆڤێتی ماتڤییڤ.[5] ئاسورییەکان خۆیان باوەڕیان وایە کاتێ ئێلە ئێرانییە شاخاوییەکان نەینەوایان داگیرکردو، کۆتاییان بەدەسەڵاتی ئیمپراتۆریی ئاشوری هێنا، ئاشورییەکان بەتێشکاوی لەچیاکانی کوردستاندا بەتایبەتی لەناوچەکانی نێوانی گۆلی وان و دەریاچەی ورمێدا گیرسانەوەو، چەند جێگایەکیان کردە مەڵبەندی ژیانی خۆیان.

تیۆری دووەم_ ئاسورییەکان بە پاشماوەی ئەو 10 ئێلە جولەکە بزرە دائەنێ کەئیمپراتۆریی ئاشوری(911-612پ.ز.) لە3 هێرشی یەك لەدوای یەكدا، پاش لەناوبردنی مەملەکەتی ئیسرائیل، بەدیل گرتونی و بەزۆر لەفەلەستینەوە رای گواستون بۆ ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی ئاشوری. لەوێش بۆئەوەی بەیەکجاری لەوڵاتەکەی خۆیان دابڕێن و نەتوانن جارێکی‌تر یەك بگرنەوەو بیر لەگەڕانەوە بکەنەوە، لەناوچەی شاخاوی لەیەك دورو دابڕاودا نیشتەجێیان کردون.[6] لە پاش بڵاوبونەوەی دینی مەسیحی دەسیان لەدینە کۆنەکەی خۆیان هەڵگرتووەو چونەتە سەر دینی مەسیحیو پاشان چونەتە سەر مەزەبی نەستوری، بەڵام پارێزگاری هەمان زمان و زاراوەیان کردوە کەئەو سەردەمە لەفەلەستین پێی دواون.

ئەم تیۆرییە لەسەرەتادا لەلایەن د. گرانتەوە باسکراوەو لەسەری نوسراوە.[7] پاشان زانای عیراقی د. ئەحمەد سوسە، ئیتر چ بۆ مەبەستی سیاسی بێ یا بۆ مەبەستی زانستی، چەندین لێکۆڵینەوەی لەسەرنوسیوەو، تەقەلایەکی زۆری داوە بۆ سەلماندنی ئەم تیۆرییە.[8]

هەروەکو رەچەڵەکی ئاسوری مشتومڕی زۆری لەسەرە، ناوی ئەم گەلەو ژمارەو شوێنی ژیانیشیان کێشەی لەسەرە.

لەسەدەکانی پێشودا ئەم گەلە ناوێکی یەکگرتوی نەبوە. بەچەند ناوی جیاوازەوە ناو براوە. هەندێ جار بە نەستوریو، هەندێ جار بەکلدانیو، هەندێ جار بەنەسرانی، جگە لەو ناوانە بەئاسورو تیاریو جیلو وفەلەو کافرو گاوریش ناو براون. هەندێ کەس، لەوانە ئەحمەد سوسە، لایان وایە ئینگلیز بۆ مەبەستێکی سیاسی ناوی((ئاسوری)) داهێناوەو، بۆ یەکەمین جار سەرۆکی قەشەکانی کانتەربیری ساڵی 1886 ئەم ناوەی لەم گەلە ناوە.[9] ئەم قسەیە لەگەڵ راستی یەك ناگرێتەوە. سەرچاوە کلاسیکەکانی نوسەرانی ناوچەکە ماوەیەکی زۆر لە پێش ئەوساڵەدا ناوی((ئاسوری)) یان لەنوسینەکانی خۆیان داهێناوە، لەوانە((شەرەفنامە)) کە لە 1005ی کۆچیدا بەرامبەر 1596 زاینیدا نوسراوە.[10]

ناوبرانی ئاسورییەکان بە((نەستوری)) ئەگەڕێتەوە بۆ مەزەبەکەیان. نەستوریوس، یەکێ لە پێشەوا گەورەکانی مەسیحییەکانی شاری ئورفا لەساڵی 424دا باوەڕێکی نوێی هێنایە ناو دینی مەسیحییەوە. ئەمەش یەکەمین دابەش بونی قوڵی لەناو ئەم دینەدا دروست کرد. نەستوریوس باوەڕی وابو کەعیسا خاوەنی دوکەسایەتی جیاوازە" کەسایەتییەکی مرۆیی((کور))و کەسایەتییەکی خوایی((باوك)). نابێ مریەم بەدایکی خوا دابنرێ چونکە ئەویش مرۆڤەو، مەسیحی لێ بوە. مەسیحیش لەسەر چلیپا مردوە. ئەم باوەڕە نەگونجاو بو لەگەڵ باوەڕە باوەکانی ناو دینی مەسیحی، لەبەرئەوە پێشەوا ئاینییەکانیتر بەتایبەتی ئەوانی رۆماو ئەسکەندەرییە کەوتنە دژایەتی ئەم باوەڕە. بەشتێکی تازە داهێنراوی نەگونجاو لەگەڵ باوەڕی مەسیحیو بە لەدین دەرچونیان دانا.[11] بەڵام نەستوریوس لەگەڵ رۆژگاردا لایەنگرێکی زۆری پەیداکردو بەشێکی مەسیحییەکان باوەڕیان پێهێنا، لەوانە مەسیحییەکانی کوردستان، کەئیتر بەو هۆیەوە بەنەستوری ناو ئەبران. جیابونەوەی کەنیسەی نەستوری لەکەنیسەی رۆمیی رۆژئاواو، سەربەخۆیی دینییان، شاهەکانی ئێرانی لەدڵسۆزییان دڵنیاکردو، لەئەنجامی ئەوەشدا راونانو ئازاردانیان لەسنوری ئیمپراتۆریی ئێرانیدا کەم تربوەوە. لەسەرەتادا بنکەی سەرەکی بڵاوکردنەوەی باوەڕی نەستوری لەئورفا بو، دوایی تر لەمەداینو شارە گرنگەکانی تری ئێراندا بنکەیان دامەزران.[12] ئاڵوگۆڕەکانی هەلومەرجی سیاسیو جەنگیو دینی ناوچەکە ناچاری جێگۆڕکێی کردون.

پێشـــەوایەتی دینـــی نەســـتورییەکان لـــەناو بنەماڵەیـــەکدا بـــەمیرات ئەمێنێتـــەوە. پێشـــەوای دینیـــی پێـــی ئـــەگوترێ((مار شـــیمون)) مـــار شـــیمون ماوەیەك لەئەلقوشی نزیك موسڵو دوای ئـەوێ لەعـەینکاوەی نزیـك هـەولێرو پاشان مار شیمونی 13 هـەم(1660-1700) گوێزرایـەوە گونـدی قوچـانس نزیك جولەمێرگ لەچیاکانی هەکاری.[13]

نەستورییەکانی ناوچـە شـاخاوییەکان پارێزگـاری زمـان، نـەریتی دینیـو کۆمەڵایەتی تایبەتیخۆیان، تەنانەت رێکخراوی خێڵـەکیی تایبـەتی خۆیـان کـردوە. جیلـو، تیـاری، بـازی، تخـومی، ئاشـوتی... نـاوی هەنـدێ لەئێڵـە بەهێزەکانی ئەم گەلە بون. مەترانێکی ئاسوری لەموسل ناوی ئێڵە مەسیحییە نەســتورییەکانی بـــە مجۆرە بـــۆ ریـــچ ژمـــاردوە: تیـــاری، تکوب(تخـــومی)، جەلودی(جیلو)، لی وی نی، بەرواری، نیرویی. نیرویـی بـەرواری تێکـەڵاو بـون لەموسڵمانو مەسیحی.[14] هەریەکێ لەم ئێڵانە سەرۆکێکی هـەبو، سەرپەرشـتی کاروباری دنیایی ئەکردن، پێیان ئەگوت(مەلیك) قەشـەیەکیش لەلایـەن مـار شـیمونەوە دائـەنرا سەرپەرشـتی کاروبـاری دینیـی ئـەکردن. سـەرۆکی دینیـو دنیایی هەمویان مارشیمون بو کەبارەگاکەی لەگوندی قوچانس بو لەهەکاری. هـاتنی میسیونی دینیی جیاواز تـەبایی مـەزەبیی تێکـدانو لـەناو ئـەوانیشدا کاتولیك، پروتستان، ئورتودوکس... پەیدابون .

ئاســورییەکانی ژێردەســەڵاتی عوســمـانی، لـــەناو ســنوری ئەمارەتـــەکانی هـەکاری، بۆتـــان، بادینـــان، سـۆراندا ئـــەژیان کەسـەر بەولایەتـەکانی وان، دیاربەکر، موسل بون. ئەوانی ژێر دەسەڵاتی ئێرانیش لـەورمێو ئاواییـەکانی دەوروبەریـــدا ئـــەژیان کەســـەر بەئیالـــەتی ئازەربا یجـــان بـــو. لـــۆرد کـــێرزن لە1891 دا ژمارەی هەمویانی بە100-200 هەزار کەس قـەبلاّنـدوە لەوانـە 40 هــــەزاریان لـــــەئازەربا یجان بــــون.[15] ســــەرژمێری ئاســــورییەکانی ئازەربا یجـــانیش، کـــە بـــەزۆری لەناوچـــە کوردنشـــینەکاندا بـــون، بـــە مجۆرە نوسیوە:

ناحیەی سەلماس 700 خێزان
سومایو چرا 100 خێزان
ناحیەی ورمێ 3600 خێزان
سولدوز 400 خێزان
باراندوز 100 خێزان
تەرگەوەڕ 500 خێزان

مەرگەوەر 100 خێزان
هەموی 5500 خێزان[16]

ئاسورییەکان بەزمانی سریانی ئەدوێن کەئەچێتەوە سەر ئارامی، ئەویش وەکو عەرەبیو عیبری لەخێزانی زمانە سامییەکانە. د. سوسە لای وایە کە ئەو زمانەی ئاسورییەکانی کوردستان لەناو خۆیاندا قسەی پێ ئەکەن هەمان زمانە کەمەسیحو جوەکانی فەلەستین لەسەردەمی خۆیدا پێی دواون. هۆی خۆراگرتنو مانەوەشی، سەرەرای ئەوهەمو گۆرانە قوڵانەی بەسەر ناوچەکەدا هاتون، ئەگێرێتەوە بۆ دابرانیان لەناوچەیەکی شاخاوی سەختدا.[17]

تا ئێستەش لەچەند جێگەی کوردستان شوێنەواری دێرینەی ئاشوریو، دێری مێژویی ئاسوری ماون. توێژینەوەی زمانەوانی دەری ئەخەن، بنچی زمانەوانی ناوی هەندێ لەگوندو ئاواییو چیاو روبارەکانی کوردستان سریانییە.

2/1 پێوەندییان لەگەڵ کورد

ئایدیۆلۆجی رەسمی هەردو ئیمپراتۆریی عوسمانیو ئێرانی، دینی ئیسلام بو. کاروباری دەوڵەتی عوسمانی لەدەس تورکی سوننەو کاروباری دەوڵەتی ئێرانی لەدەس ئازەری شیعەدا بوە. کورد نەخاوەنی دەوڵەتی سەربەخۆی خۆی بووەو، نەبەشداری بریاردانی سیاسی دەوڵەتانی ئێرانو تورکیا بوە. لەهەردو دەوڵەتدا ژێر دەستەبوە. دین یا مەزەبێکی تایبەتی خۆی نەبوە، تێکەڵاوی ئایدیۆلۆجی نەتەوەیی کورد بوبێ تا ببێتە هاندەری بۆ لەشکرکێشیو داگیرکردنی وڵاتانی ترو سەرپێ دانەواندنی گەلانی دراوسێی. لەناو نەتەوەی کوردا((تەبایی دینی)) نەبوە. ئەگەرچی زۆرایەتی کورد موسوڵمان بون، بەڵام هەمویان لەسەر یەك مەزەب نەبون. موسوڵمانەکان دابەش ئەبون بەسەر سوننیو شیعیو عەلەوی...دا. لە پاڵ ئیسلامدا ژمارەیەك لەئێلەکانی کورد لەسەر ئۆلی یەزیدی بون. لەهەندێ جێگەش کاکەیی یاخود وەکو پییان ئەڵێن((عەلی ئیلاهی)) هەبون. سەرەرای ئەمانە، مەسیحیو جولەکەشی لێ بوە. بەڵام مێژوی رابوردوی کورد باسی هیچ جەنگێکی دینیی ناوخۆی ناگێرێتەوە، بەڵکو بەگشتی پێکەوە ژیانی بەئاشتیو هێمنایەتی زاڵبوە بەسەر پێوەندییەکانی نێوان ئەو مەزەبو دینانەدا.

شەرەف خان چەن روداوێکی مێژویی دەربارەی هاوکاری کوردی موسوڵمانو ئاسوری مەسیحی دژی دەسەڵاتی ئێلە تورکمانەکانی ئاق قوینلو ئەگێرێتەوە“

رووداوی یەکــــەم، لـــەرۆژانیکا کەئێلـــە تورکمانـــەکانی ئـــاق قوینلـــو بەسەرکردایەتی سۆفی خـەلیلو عەرەبشـا بـەگ ناوچـەی هـەکارییان لـەدەس میرەکانی هەکاری دەرهێناو مەڵبەنـدی هـەکارییان داگیرکـرد، ئاسـوورییەکانی دزە ئەبو رۆژانی شەممو، دارو کەلوپـەلی پێویسـت بـەکۆڵ بگوێزنـەوە بـۆ نـاو قـەلای دزە، کەناوەنـدی دەسـەڵاتداریتی هـەکاریبو. میرەکـانی هـەکاری هەریەکەیان بەلایەکدا پەرەوازە بوبون. چەند ئاسوورییەك بۆکـارکردن رێیـان ئەکەوێتـە میسـرو شـام. لـەوێ عزەدینـی زێـرین چـنگ، کەیـەکێ لـەمیرە پەرەوازەکانی هەکاریبو، ئەدۆزنەوە. داوای لـێ ئەکـەن بـەنهێنی بگەرێتـەوە نـاو ئەوان بـۆ ئـەوەی مەڵبەنـدی هـەکاری ئـازاد بکـەن. عـزەدین لەسـەرگفتی ئەوان ئەگەڕێتەوە هەکاریو لـەناو ئێلـەکانی ئـەواندا خـۆی ئەشـارێتەوە تـا رێوشوێنی گرتنەوەی ناوچەکە دائەنێن.

لەشەممەیەکدا، کە ئەبو ئاسوورییەکان، بەکۆڵەدارەوە بۆ بێگار بچن بۆناو قـەلا، لـەناو کۆڵـەکانیاندا چـەکیان حەشـارداو، عـزەدینیش جلـی ئـەوانی لەبەرکردو، لەگەڵ ئەواندا چـوە نـاو قـەلاوە، ئەوسـا کۆڵـەکانیان فـرێداو، تـاوی چەکیاندا. عزەدین دەستی گرتەوە بەسـەر قەلاکـەداو، کۆتـاییـان هێنـا بەدەسـەلاتی ئـاق قوینلـو. دەسـەلاتی میرەکـانی هـەکاری بەیارمـەتی ئاسوورییەکان سەرلەنوێ دامەزرایەوە.[18]

رووداوی دووەم، هـەر لەسـالانی دەسـەلاتی ئـاق قوینلـودا، لـەکاتێکا مەزنـەکانی ئێلـی رۆژکـی خـەریکی دانـانی پلانـی ئـازاد کردنـی بتلـیس بـون لەدەسـەلاتی داگیرکـەر، محەمـەد ئـاغـای کـەلهوکی، کـەمیرەکانی بەتلیسـی بەنهێنی لەقومەوە هێنایەوە بۆکوردستان، ئەوەندە متمانەی بەئاسـوورییەکان ئەکرد، لەناو ئەواندا لەهەکاریدا حەشاری دان.[19]

کوردو ئاسوری هەردوکیان لەژێر دەسـەلاتی بابیعـالیو دەربـاری ئێرانیـدا بون. شەریعەتی ئیسلام بنـاغەی قـانونو جـۆری رێکخسـتنی کاروبـاری هـەردو دەوڵەت بو. لەژێر سایەی هـیچ کـام لـەم دو دەوڵەتـەدا موسـڵمانو ناموسـڵمان وەکـو یـەكو بەرامبـەر نـەبون. موسـڵمان هـاولاتی تـەواو و، ناموسـڵمانەکان بەتـایبەتی مەسیحیو جو کەهەردوکیان بە((ئەهلی کتاب)) دانراون، لـەریزی ((ئـەهل الزمـە))دا بـون، ئـەركو مافـەکانیان بـەو پێیـە دیـاری کـراوە. نەستورییەکان وەکـو بەشێکی مەسیحییەکان رەفتاریـان لەگـەڵ کـراوە. ئـەو قـانونانـــەی بەسـەر مەسـیحییەکاندا سـە پێنراوە، بەرامبـەر بـەوانیش جێبـەجێکراوە. مەسـیحییەکان بەگشـتی لـەژێر بـاری چەوسـانەوەی دینیـو

سیاسیو کۆمەڵایەتیو ئابوریدا بون. لەگەڵ ئەوەشدا پێوەندی نێوان موسڵمانانی کوردو ناموسڵمانەکانی دانیشتوی کوردستان، بەگشتی هێمنو ئاساییبوە. جەنگی مەزەبیو جەنگی دینی تێدا نەقەوماوە تاسەدەی 19هەم.

ئاسورییەکانی کوردستان لەسنوری ئەمارەتە ئۆتۆنۆمەکانی هەکاری، بۆتان، بادینان سۆراندا بەئاسودەیی ژیاون. مەلیکەکانی ئاسوری، خۆیان بەرپرسی ئێلەکانی خۆیان بون. ئەوان لەباتی هەمو ئێلەکانی خۆیان راستەوخۆ لەبەرامبەر میرەکانی کورد یاخود راستەوخۆ لەبەرامبەر والیو کاربەدەستانی عوسمانیدا بەرپرسبون لەکۆکردنەوەی باجو سەرانەو سازدانی شەرکەرانی هۆزەکانیان لەکاتی پێویستدا. ئەمیرەکانی کورد دەستیان نەئەخستە کاروباری ناوخۆی دینیی، کۆمەڵایەتی، ئابوری، فەرهەنگییانەوە.

ریچ لەتێبینییەکانی خۆیدا لەسەر ئەوان نوسیوێتی: ((بۆگەیشتن بەئاسیای بچوك بەم رێگەیەدا، پیاو ئەبێ بەو ناوچە سەختانەدا تێ بپەرێ کەئێلە کلدانییە مەسیحییەکانی لێ ئەژین، ئەوانەی لام وایە" تەنیا مەسیحین لەرۆژهەڵاتدا سەربەخۆیی خۆیان لەبەرامبەر موسڵمانەکاندا پاراستوەو، بە بەهێزی خۆیان بۆ ئامادە کردوە.

هەر ریچ لەیادداشتەکانیدا ئەنوسێ: ((کێوی ترین ئێلەکانی جولە مێرگ یا هەکاری کەدابڕاون کلدانییەکانن، ئەوانیش چوارن. گوێ نادەنە میری هەکاری، ژیانێکی تەواو دڕندانە ئەژین، دینیان مەسیحییەو سەربە نەستوریوسن، پیاوەکانیان بەخورتی گەورەیی قەڵافەتو ئازایەتی بەناوبانگن، ئەڵێن تێپەڕین بەناوچەکانی ئەماندا مەترسی زۆرترە وەك لەناوچەی ئێلە موسڵمانەکان. ئەوانە لەناوچەکانی نێوان ئامێدیو جولە مێرگدا دانیشتون، جگە لەوان تەنیا یەك ئێلی موسڵمانی لێیە، جاروبار هەندێ باج بەمیری هەکاری ئەدەن، ئەگەر رازیکردن یا دڵی نەرمکردن، بەڵام بەزۆر نا)).[20]

ریچ لەشوێنێکی تری گەشتنامەکەیدا نوسیوێتی: ((جولەمێرگ پایتەختی ناوچەی هەکاری کوردییە. قوچانسی بارەگای پاتریارکی کلدانی لەوێیە، ئەو(پاتریارك-و.) لەهەر شەرێکا کە لەنێوان میری هەکاریو ئێران بقەومێ، خۆی سەرکردایەتی تیپی لەشکرئەکا... بەلێزانی بەکارهێنانی تفەنگ و شمشێر بەناوبانگە، هەروەکو هەمو دزەکانی سەربەو بەچاکی ئەیزانن.[21]
کاتێ تەتەرەکەی ریچ ئەیەوێ بەناوچەی هەکاریدا راببورێ بۆ ئەوەی پۆستە بۆ ئەستەمبوڵ ببا، زوبێر پاشای میری بادینان، ئامۆژگاری تەتەرەکە ئەکا:

((.. هەرچییەکیان لێ وەرئەگرێ نرخەکەی بدا، رەزیلی لەدانی نرخی هیچ خواردنێکا نەکا کەبۆی دائەنێن، بەڵکو هەرچییان بۆدانا بیخواو ستایشی بکا، چونکە ئەوانەی ئەو بەناوچەکەیاندا ئەروا، لەهەموکەس درترو، تورەترن... بچوك ترین دەسدرێژی بۆ سەریان ئەبێتە هۆی تیاچونی))[22]

یەکێ لەتاکتیکەکانی بابی عالیو دەرباری ئێرانی بۆ چەسپاندنی دەسەلاتی خۆیان، نانەوەی دوبەرەکیو دروست کردنی دوژمنایەتیبو لەناو بنەماڵەو هۆزو ئێلو گەلو نەتەوەو دینو مەزهەبە جیاوازەکانی ناو قەڵەمرەوەکانیاندا. سوننییان ئەکرد بەگژ شیعەداو، موسوڵمانیان لەمەسیحیو جو هانئەدا. ئێلەکانیان بەرئەدایە یەکتریو پیاوەکانی خێزانێکیان ئەکرد بەدوژمنی یەکتری. دزەکردنی دەوڵەتانی ئەوروپی بۆ خۆ خزاندنە ناوچەکەوە، دوایىتر ناردنی میسیۆنی دینیی ئاگری ناکۆکی دینیی مەسیحی- موسوڵمانی خۆشترکرد.

لەکاتی راپەرینەکەی بەدرخان بەگدا، پەیوەندی کوردو ئاسوری بەفیتی دیپلۆماتو میسیۆنەکانی بێگانە تێکچو. پێکادانی خوێناوی قەوما(1843). پ. روندو، لەسەر ئەو روداوانە نوسیویەتی: ((... ئەم تێکهەڵچونانەی نێوان کوردو مەسیحییانی کێونشین، کە لەروی کۆمەڵایەتییەوە زۆر لەیەك ئەچن، پێوەندییان بەکاروباری خێڵەکییەوە هەبوە نەك بەکاروباری دینییەوە))[23] بەلام دوای ئەوە پێوەندییەکان سەرلەنوێ ئاسایی بونەوەو چوەوە دۆخی جارانی.

لەکاتی شۆرشەکەی یەزدانشێردا، هەندێ لەنەستورییەکان، بەشداربون.[24]

شێخ عوبەیدوڵلا لەکاتی خۆئامادە کردنیدا بۆ شۆرش دژی تورکو عەجەم تەقەلایەکی زۆریدا بۆ ئەوەی بیانکات بەهاودۆستو هاوپەیمانی خۆی. لەگەڵ ئەوەی تەقەلاکانی سەری نەگرت. ئاسورییەکان، بەپێی ئامۆژگاری دیپلۆماتو میسیۆنێرەکان، لەجولانەوەکەی شێخ بێلایەن راوەستان. شێخ رێزی بێلایەنییەکەی گرتن. لەو جەنگە خوێناوییەدا کە لەورمێو دەوروبەریدا قەوما نەی هێشت مەسیحییەکان توشی زەرەرو زیان بێن. تەنانەت هەندێجار مەزنەکانی مەسیحییەکان بۆ ناوبژی ئەکەوتنە بەینی شێخو کاربەدەستانی ورمێوە. بگرە لەگەرمەی شەرەکاندا کاتێ نوێنەرانی مەسیحییەکانی ورمێ چونە لای شێخو داوای پارێزگاری سەرو سامانی مەسیحییەکانیان لێ کرد، شێخ بێ دودڵی گفتی سەلامەتی سەروسامانی پێدان‌و، بەڵێنەکانی خۆیشی

بەجێهێنا.[25] شێخ نەیهێشت ئاسورییەکان لەشەڕەوە بگلێن، یا توشیکوشتن و تالان بن.

لەسالانی 1894 تا 1896 کاتێ بابیعالی فەرمانی کوشتاری بەکۆمەڵی ئەرمەنیەکانی دەرکرد، ئۆردوی تورك بێ بەزەییانە کەوتە جێبەجێ کردنی ئەوکارە. لەوەشدا ئالا حەمیدییەکان، کە لەهۆزەکانی کورد پێك هات بون، بەشداربون. بەلام ئاگری ئەم مەینەتییە ئاسورییەکانی نەگرتەوە. بەڵکو پەیوەندی کورد لەگەڵ ئاسوری ئاسایی بو. شێخ عبدالسلام بارزانی کاتێ لەبەر هێرشی فراوانی ئۆردوی تورکدا خۆی پێ رانەگیراو ناچاربو لەناوچەی بارزان بکشێتەوە، ماوەیەك خۆی لەشوێنێکی ئەمیندا حەشاربدا، رویکردە بارەگای سەرەکی ئاسورییەکان، قوچانس. مارشیمۆن لەوێ داڵدەی داو شاردیەوە تا سەرلەنوێ هێزەکانی خۆی رێكخستەوە.[26]

3/1 دەسوەردانی دەوڵەتانی ئەوروپی لەکاروباری ناوخۆی رۆژهەلات

لە سەرەتای سەدەی 19 هەمدا دەوڵەتانی بەهێزی ئەوروپی چاویان بڕیبوە رۆژهەلاتی ناوەراست، ئەیان ویست چارەنوسی ئیمپراتۆریی عوسمانی، کەچوبوە قۆناغی لاوازیو داوەشینەوە، دیاری بکەن. هەر لەو زەمانەوە لەناو سیاسیەکانی ئەوروپادا زاراوەیەك بەناوی((کێشەی رۆژهەلات))ەوە کەوتە سەر زمان. بەریتانیا((پارێزگاری رێگەی هیندستان))و روسیا((گەیشتن بەدەریای ئازاد))و، فەرەنسە((پاراستنی کاسۆلیکەکانی ناو دەوڵەتی عوسمانی))یان، کردبوە بنچینەی جموجوڵی سیاسی، جەنگی، ئابوری، خۆیان لەناوچەکەدا. دەوڵەتانی ئەوروپی لە پەیجوری قازانجەکانی خۆیان دا ناکۆك بون لەسەرئەوەی" سەربەخۆیی ئیمپراتۆریی عوسمانی بپارێزرێ یا قەڵەمرەوەکەی دابەش بکرێو، مەسیحییەکانی ئەوێ لەژێردەسەلاتی سوڵتانی عوسمانیدا بمێننەوە یا بەگوێرەی جیاوازی نەتەوەکانیان داوودەزگای تایبەتی خۆیان هەبێ. ئەم ناکۆکیانە لەسیاسەتی دەرەوەی بەریتانیاو روسیاو فەرەنسەدا رەنگی ئەدایەوەو کاری ئەکردە سەرگەلی کوردو جولانەوە نەتەوەییەکەی کەتازە خەریکی گەشانەوەو گەلاڵە بون بو. لەئەنجامی ئەو سیاسەتەدا، دوکێشە تێکەلاوی مێژوی کوردو گەلە مەسیحییەکانی هاونیشتمانو دراوسێی بون" یەکێکیان، دەوڵەتانی ئەوروپی کەئیتر بەهێز بوبون، کەوتبونە پەلهاوێشتن، چاویان بڕیبوە قەڵەمرەوی عوسمانیو ئێرانی، بۆ ئەم مەبەستەش کەوتبونە هاندانی ناردنی میسیۆنی دینیو، بەکارهێنانی

مەسیحییەکانی هاوولاتی ئەم دو دەوڵەتە بۆ دەسوەردانە کاروباری ناوخۆی رۆژهەلاتی ناوەراستو، بەهێز کردنی جێگە پێی سیاسی، ئابوری، فەرهەنگی خۆیان لەناوچەکەدا. ئەویتریان، هاندانی بابیعالی بۆ نەهێشتنی دەسەلاتی گەورەکانی کوردو لەناوبردنی ئەمارەتە ئۆتۆنۆمەکانیانو چەسپاندنی دەسەلاتی ناوەندیی تورك لەجێگەی دەسەلاتی ئەوان.

1/3/1 هاتنی میسیۆنی دینی

یەکێ لەتاکتیکەکانی دەوڵەتانی ئەوروپی بۆکردنەوەی جێگە پێی خۆیان لەناوچەکەدا ناردنی میسیۆنی دینیی بو. بۆ پەرەپێدانی جولانەوەی میسیۆنیری چەندین داوودەزگاو رێکخراو لەئەوروپاو ئەمریکا دامەزرا بون.

ئەم دامەزراوە دینییانە چاویان بریبوە ئاسورییەکانو، هەوڵیانئەدا کەڵك لەهەلومەرجی نالەباری ژیانی ئەوانو چەوسانەوەی دینیو کۆمەلایەتیو ئابورییان وەربگرنو، لەناو ئەواندا جێگەی خۆیان بکەنەوەو، لەرێگەی ئەوانەوە پەل بهاون. چەند جار نوێنەری خۆیان نارد بۆ هەڵسەنگاندنی هەلومەرجی چالاکی خۆیان لەناو ئاسورییەکانی کوردستاندا. گرانت، پزیشکێکی میسیۆنێرلە 1839 دا سەردانێکی کوردستانیکرد، لەو سەردانەدا سەری ئاسورییەکانیشیدا، هەر لەئەنجامی ئەم سەفەرەدا ناوەندێکی گەورەیان لەئاشیتا لەهەکاری دامەزران.

میسیۆنی فەرەنسی، روسی، بەریتانی، ئەمریکایی، هی فاتیکان، لەسەرانسەری ناوچەکەدا کەوتبونە جموجوڵو، دامەزراندنی ناوەندی میسیۆنیری، خوێندنگا، نەخۆشخانە. لەهەندێ شوێن ئەم ناوەندانەیان دەکردە قەلای جەنگیو، ئەبو بەهۆی دروست بونی ترس و پەژارە لەدڵی گەورەکانی کوردا، کەموسوڵمان بون ولەبن تەئسیری هاندانی دینیی مەلاکاندا بون.

ورمێ ببوە ناوەندێکی گرنگی میسیۆنە مەسیحییەکان، تەنانەت فاتیکان لەباتی ئەوەی سەفیری خۆی لەتاران دابنێ، کە پایتەختی ئێرانبو، لەورمێ بارگەی خستبو. لەوێوە سەرپەرشتی هەمو دەزگا کاتۆلیکییەکانی ئەکرد.[27] لەقەڵەمرەوی عوسمانیشدا، میسیۆنە مەسیحییەکان کەوتبونە چالاکییەکی فراوان، بەتایبەتی چونکە ژمارەی مەسیحی لەوێ زۆرترو، مەترسی عوسمانی بۆ سەر ئەوروپا کاتیخۆی لەهی ئێران گەورەتربو.

1. میسیۆنی فەرەنسی

ئێـران لەجـەنگی روسـی-ئێرانیـدا(1803-1813) شـکا، لەوکاتــەدا فەرەنسەش لەجەنگدابو لەگەڵ روسیا. کاتێ فەتح عەلی شـای ئێـران بـەوەی زانـی نامەیـەکی بـۆ نـا پلیۆن نوسـی. داوای هاوکـاری لـێ کـرد دژی روسـیا. لەئــە نجامی ئــەوەدا پــە یمانی فیــنکن شــتاین(1807) لــەنێوان ئێــرانو فەرەنسـەدا بەسـتراو نـا پلیۆن دەستەیەکی بەسـەرۆکایەتی جەنـەراڵ گـاردان نـاردە ئێـران(1807). لـەناو ئـەم دەسـتەیەدا، لـە پاڵ ئەفسـەری پسـپۆری جـەنگیو هەندەسـەو پزیشـکیدا، دو قەشـەی جـەزوویتیان لەگـەڵبو. ئـەم قەشانە ورمێیان کردە بارەگای خۆیان، ئەرکی سەرەکییان ئەوەبو بەرهەڵستی چالاکی روسو ئینگلیز بکەن لەئێراندا. هەر لەسەرەتاوە کەوتنە دامەزراندنی پەیوەندی لەگەڵ نەستورییەکان.

ئاڵوگۆڕەکانی ناو فەرەنسە، تەگـەرەی لـەکاری کەنیسـەکان نـەداو ئـەوان درێژەیان بە تەقەلاکانی خۆیاندا. میسیونی فەرەنسـی لـە 1841 دا لـەورمێ جێگیربـو، سـەرەتا 3 فێرگـەی لەئاواییـەکانی ئەردشـاهیو باربـاریو موانـە لەنزیك ورمێ کردەوە، هـەمان سـاڵ دو خوێنـدگا، یـەکێکی کورانـەو یـەکێکی کچانەشیان لەناو شاری ورمـێ دامـەزران.[28] زۆری نـەخایان 35 خوێنـدنگایان لەگوندەکانی ورمێدا کردەوە. لەم خوێندنگایانەدا جگە لەدەرسی دین، زمـانی فەرەنسیو زمانی فارسیشیان فێرئەکردن.

میسـیونی فەرەنسـی چـا پخانەیەکیان لـەورمێ دامـەزران بـۆ چـا پی کتێب بـەزمانو پیتــی کلــدانی. لــە 1896 ەوە کەوتنــە چــاپو بڵاوکردنــەوەی مانگنامەی((کالا دشرارا))واتە((دەنگی راستی))[29]

2. میسیۆنی ئەمریکایی

ساڵی 1829 دامەزراوێکی دینیی ئەمریکی بۆ ناسینی هەلومـەرجی ژیـانی نەستورییەکانو هەواڵی دانانی بارەگای میسیونی ئەمریکایی دوکەسی بەناوی سمیسو دوایت ناردە ناوچەکانی ژیـانی ئـەوان. پـاش گەشـتەکەی ئـەمان لـە 1832دا میسـیونێکیان بەسـەرۆکایەتی پیرکینـز نـاردە ورمـێ.[30] پیرکینـزو تاقمەکەی سەر بەرێبازی پریسبیتریانی نیویورك بون.[31]

پیرکینز لە 1836دا خویندنگایەکی لەورمێ دامەزرانو کەوتـە هەوڵـدانی پەرە پێـدانی خوێنـدەواری، پـاش 3 سـاڵ ژمـارەی خوێنـدنگاکانی گەیشـتە 12ولە 1840دا لە 70 گوندا خوێندنگای دامەزراند بو.

هەر لەو ساڵەدا یەکەمین چا پخانەی لـەورمێ دامەزرانـد کـەخاوەنی تیپـی سریانی، عەرەبی، ئینگلیزیبـو، یەکـەم کتێبـی بـەزمانو تیپـی سـریانی پـێ

چاپ کرد.[32] بەم پێیە ورمێ لەدوای تەورێزو تاران، سێیەمین شاری ئێران بو کەدەزگای چاپی تێدا دابمەزرێ.[33]

یەکەمین رۆژنامە لەئێراندا لە 1250ی کۆچیدا لەتارانو پاش 17 سالٚ دوەمین رۆژنامەی رەسمی بەناوی((وقائع اتفاقیە)) لە 1267 دا هەر لەتاران بلأوکراوەتەوە. لەهەمان سالٚدا، هەمان میسیون لە 1ی کانونی یەکەمی 1851ەوە کەوتە بلأوکردنەوەی گۆڤاری((تحریرا دی باحرا، واتە پرشنگی روناکی)). بەم پێیە سێیەمین رۆژنامە لەسەرانسەری ئێراندا لەورمێ لەلایەن ئەمانەوە بەزمانی کلدانی دەرچوە.[34]

میسیونی ئەمریکایی توانای دارایی لەمیسیونەکانیتر زۆرتربو. بۆ ئەوەی نفوزی خۆی لەناو مەسیحییەکاندا بەهێزتر بکا ئەی توانی لەوانی کەزیاتر بایەخ بەدامەزراندنی فێرگەو نەخۆشخانە بدا. ورد بونەوەیەك لەئاماری خواری رادەی بایەخدانی میسیونی ئەمریکایی بەخوێندەواری دەرئەخا:

سالأنی	ژمارەی فێرگە	ژمارەی قوتابی
1837 تا 1847	24	530
1847 تا 1857	50	498
1857 تا 1867	51	1096
1867 تا 1877	58	2024
1877 تا 1887	81	1833
1887 تا 1895	117	2410[35]

جگە لەکاروباری دینی، جوگرافیا، مێژوی گشتی، فێربونی زمانەکانی سریانی، ئینگلیزی، فارسی، تورکیشیان خستبوە بەرنامەکانی خوێندنەوە.[36]

دکتۆر کاکران پاش تەواوکردنی خوێندنی پزیشکی لەئەمریکا، نەخۆشخانەیەکیلە 1879دا لەورمێ دامەزراند، لەوێدا سەرەرای تیمارکردنی نەخۆش، دەرسی پزیشکی بەهەندێ لەخوێندکارەکانیش ئەگوت.[37]

3. میسیۆنی ئینگلیزی

لەکاتی شۆرشی بەدرخان بەگدا، ئاسورییەکان لەشەرەوە گلان. دیپلۆماتەکانی ئینگلیز لەلایەکەوە هانی نەستورییەکانیاندا دژی بەدرخان

رابوەستن‌و، لەلایەکی تـرەوە هـانی کاربەدەسـتانی تورکیـان‌دا جولآنەوەکـەی بەدرخان دا بمرکێننەوە. لەو هەلومەرجە ئالۆزەدا پێشەوای نەستورییەکان لە 1843 دا داوای یارمەتی لەسەرۆکی قەشەکانی کانتەربەری کرد.[38] ئەگەرچی مارشیمون دەسدرێژی کوردی کردبو بە بەهانە، بـەلآم هـۆی راسـتەقینەی ئـەم خواسـتە ترسـی مارشـیمون بـو لە پەرەسـەندنی نفـوزی مسـیونەکانی‌تر. لـەم بارەیەوە ئوژن ئوبن، سەفیری فەرەنسی نوسیویێتی:((مارشـیمون بـۆ پاراسـتنی خۆی‌ــو میللەتەکـــەی لـــەکار تـــێ کردنـــی نفـــوزی کاســـۆلیکی فەرەنســـی‌و پریسپیترایینی ئەمریکایی داوای یارمەتی لەکونسولی ئینگلیـز کـرد لەموسـل، بەهۆی ئەوەوە سەرۆکی قەشەکانی کانتەربیری هەیئەتێکی نـاردە پارەگاکـەی مارشیمون بۆ قوچانس هەروەها لە وان‌و ورمێ بنکەیان دامەزران))[39]

بەریتانیا قـازا نجی لەوەدا نەبو مەسیحییەکان لەژێر ناوی کاسـۆلیکێتی‌دا خۆیان بخەنە ژێر چەتری پارێزگاری فەرەنسییەوە، لای بـابی عـالی ئـەوەی کـرد بـە بەهانـەی دەسـوەردانە کاروبـاری نەسـتورییەکان. ئـێرل کلارنـدون، وەزیـری کاروبـاری دەرەوەی بـەریتانیا لەنامەیەکی‌ـدا سـاڵی 1857 بـۆ سـێر سـتراتفور کـانینگ، سـەفیری بـەریتانی لـەتورکیا نوسـیویێتی: ((حکومـەتی خاوەن شکۆ بەخۆشییەکی زۆرەوە گەرەکێتی رادەی سەرکەوتنی ئەو تەقەلایانە بزانێ کەئەتوانن بـەقازا نجی ئـەو میللەتـە چەوسـاوەیە بیـدەن‌و سـەرە نجام ئاواتەکانیان چیە)). پێشەوای دینیی نەستورییەکان راستەوخۆ نامەیەکی بۆ شاژن ڤیکتۆریا نوسی، لەهەردو ئە نجومەنی لۆردەکان‌و خەڵك‌دا خوێنرایەوە، کۆرە رەسمییەکانی بـەریتانیا بـەگرنگی پێدانـەوە وەریـان گـرت. لـۆرد راسـل نامەیەکی بۆ نوێنەری بەریتانیا لای بابیعالی نارد، تیپیا نوسی‌بو: ((بەعەلی پاشـا رابگەیەنـە کـە بـەختیاری‌و چـاکەی نەسـتورییەکان کارێکـە بـەلای حکومـەتی خـاوەن شـکۆوە زۆرگرنگـە، ئـەبێ ئاگـاداری بکـەی کەدەسـبەجێ رێوشوێن دابنێن بۆ لابردنی زوڵم لەسەریان))[40]

سـەرۆکی قەشـەکانی کانتـەربیری بەنوێنەرایـەتی کەنیسـەی ئـەنگلیکانی دەستەیەکی نارد بۆ لێکۆڵینەوەی هەلومەرجی نەستورییەکان. ئـەم دەسـتەیە لەناوچەی جولەمێرگ پێشەوای نەسـتورییەکانی بینـی، هـەروەها 8 قەشـەی لەتورکیاو 3 قەشەی لـەئێران بینـی. لـە پاش گەڕانـەوەی ئـەم دەسـتەیە لـە 1886 دا میسـیـونێکی هەمیشـەیی بەسـەرۆکایەتی کـوتس نـاردە چـیاکانی هەکاری‌و دوکتـۆر ولیـام بـراون ی بەراویـژکاری مارشـیمۆن لەقوچـانس دانـا،

براون ماوەی 25 ساڵ لەلای مارشیمون مایەوە، هاوزەمانی دو ماربو تا لە 1910 دا لەوێ مرد.[41]

4. میسیۆنی روسی

روسیا لەسەردەمی پیتەری مەزنەوە چاوی بڕیبوە داگیرکردنی ئێران، بۆ ئەو مەبەستەش هەوڵیئەدا کەڵك لەمەسیحییەکان وەربگرێ. لەساڵانی جەنگەکانی روسی-ئێرانی دا(1826-1828) هەندێ لە نەستورییەکانی وەکو رێبەرو چاوساغ بەکارهێنا. پاش ئەو شەڕانە سەدان خێزانی نەستوری ناچاربون بەکۆمەڵ کۆچ بۆ قافقاز بکەن. پەیوەندی روسی- نەستوری پتەوتر ئەبو. لەچلەکانی سەدەی 19 هەمدا، شیلمون ئاراجان، یەکێ لەقەشە نەستورییەکان لەئێرانەوە چو بۆ دیتنی حاکمی قەفقاز، فورتنسوف. قەشە داوایلێ کرد رێ بدرێ بەهەمو نەستورییەکانی ئێران بەکۆمەڵ بگوێزنەوە بۆئەوێ، بەلام فۆرتنسۆف ئەم خواستەی نەسەلماند، چونکە پێی وابو ئەگەر لەمەڵبەندەکانی خۆیان دا بمێننەوە ئەتوانن زۆرتر خزمەتی روسیە بکەن. لەم بارەیەوە نامەیەکی بۆ وەزیری کاروباری دەرەوە، نیسلرود، نوسی تێیدا ئەڵێ: ((ئێمە ناتوانین رێ بە نەستورییەکان بدەین بگوێزنەوە بۆ قافقاز، بەلام ئەبێ پەیوەندی باشیان لەگەڵ ببەستین‌و، ئەبێ لەبەرامبەر حکومەتی ئێرانیدا پارێزگارییان بکەین، بۆ ئەوەی باوەرو دڵسۆزییان بەدەس بهێنین، چونکە لەدوارۆژدا کەڵکێکی گەورەیان لێ وەرئەگرین))

لەکاتی جەنگی قرمدا(1853 - 1856) پێشەوای نەستورییەکان ئامادەیی خۆی دەربڕی بۆ هاوکاری لەگەڵ روسیەو کەوتە گفتوگۆ بۆ ئەوەی کەنیسەی نەستوری بخرێتە سەرکەنیسەی سلاڤی روسی. لە 1898دا ماریۆنان بەنوێنەرایەتی پێشەوای نەستورییەکان چو بۆ پیتەربۆرگ، لە ئەنجامی ئەوەدا روسەکان لە 1900وە دەستەیەکی گەورەی ئورتودوکس یان ناردە ورمێ‌و بەگەرمی کەوتنە چالاکی. لەلایەن مەسیحییەکانی ئەوێشەوە بەگەرمی پێشوازی کران‌و، ئەوانیش ئەوێیان‌کردە بنکەی چالاکییەکانی خۆیان.[42]

لە 1901ەوە گۆڤاری کلدانی زمانی ((ئورمێ- ئورتودوکسانا)) یان بلاوکردەوە.[43]

2/3/1 ئەنجامی کاری میسیۆنەکان

بەدرێژایی سەدەی 19 هەم دەوڵەتانی ئەوروپی لەهەوڵدانێکی بەردەوامی سیاسیو جەنگیو ئابوری دا بون بۆ ئەوەی جێگە پێی خۆیان

لەناوچـەی رۆژهـەڵاتی ناوەراسـتدا بەگشـتیو، لـەناو سـەرزەمینی ئێرانیـو عوسمانیـدا بەتایبـەتی قـایم بکـەن. هەریەکـەیان لە پـەیجوری جێبـەجێ کردنی ئامانجە تایبەتییەکانی خۆیو لەسۆراخی دابین کردنی قازانجـەکانی خۆی دابـو. ئامانجـەکانی دەوڵـەتانی ئـەوروپیو قـازانجو دەسکەوتەکانیان لەناوچەکەدا هەمیشە لەگەڵ یەك جوتوگونجاو نەبون. روسیا چـەندی بـۆی بکرایە هەوڵی پەلهاویشتنی لە ئەرزی عوسمانیو ئێرانیـدا ئـەدا، قـازانجی لەقوت دانی هەردو دەوڵەت دا بو، بەلام بەریتانیا قـازانجی لـەمانی ئـەم دو دەوڵەتەدابو، بۆ ئەوەی وەکوکۆسپ لەبەردەم روسیادا بوەستنو نـەهێڵن سـنوری دەسـەلاتی روسـی بگاتـە سـەرئاوی گـەرمی دەریـا ئازادەکـانو قازانجـەکانی بەریتانیا لە هیند بخاتە مەترسییەوە. فەرەنسەش لەلایەکەوە بۆ بەرەنگاری روسی پێویستی بەمانی ئەم دو دەوڵەتـەو لەلایـەکی تـرەوە بـۆ هەرەشـەکردن لەبەریتانیا پێویستی بەجێگە پێو بنکە بو لەم وڵاتانـەدا. ئـەم دەوڵەتانـە هەریەکەیان بەشێوەی تایبـەتی خـۆی هـەوڵی بـەجێ هێنـانی ئامانجـەکانی ئەدا. یەکێ لەرێگەکانی دزەکردن بۆ ناوچەکەو جێگیربـون تێیـدا گرنگـی دان بو بەناسینو کۆکردنەوەی زانیاری جۆراوجۆر لەسـەر ئـەم وڵاتانـە. لـەوەشدا هەروەکو گەرۆكو زاناکانی مێژو، ئارکیۆلۆجی، جوگرافیا، زمانەوانی کـەڵکی زۆریان بۆ دەوڵەتەکانی خۆیـان هـەبو. میسیۆنە دینییـەکانیش، بەهۆشیاری یالـەروی بـێ ئاگاییـەوە، دەوری کاریگـەریان هـەبو لەجێبـەجێ کردنـی ئەوئەرکەدا.

لەناو مسیۆنێرەکاندا رەنگە مرۆڤی چاکەخواز، لەخۆ بوردو، خۆنەویست، خواپەرست زۆر بو بـنو رەنگـە زۆربـەیان بـەنیازی پـاکی گەیانـدنی پـەیامی پـیرۆزی مەسـیحو پێشـکەوتنی ئـەوروپاو یارمـەتی دانـی گەلـە مەسـیحییە دواکەوتوە چەوساوەکانی ناوچەکە هاتبنو، ساڵانی درێژی تەمەنی خۆیان بـۆ ئەو مەبەسـتە تـەرخان کردبـێ. ئەوانـە لەچـەندین شـوێنی دورو دواکـەوتودا فێرگەو نەخۆشخانەیان دامەزراند. چـەندین لێکۆڵینـەوەی بـەنرخیان لەسـەر لایەنـە جیاوازەکـانی ژیـانی گـەلانی ناوچـەکە نوسـی. خوێنـدەواریو رۆشـنبیرییان لەسـنورێکی دیـاری کـراودا بلاوکـردەوە. چـەندین چـاپخانەیان دامەزراندو چەندین کتێبو گۆڤاریان چاپکرد بـەلام هـەمو هـەوڵو تەقـەلای خێرخوازانەی ئەمانە لـەدوا هەڵسـەنگاندندا ئەرژایـە نـاو هـەوڵی جێبـەجێ کردنی ستراتیجی دەوڵەتانی ئیمپریالیستی ئەوروپییـەوە کەچـاویان بڕیبـوە دەس بەسەراگرتنو داگیرکردنی ناوچەکە. لەوەشدا هـەم میسـیونێرەکان بـون

بەیەكێ لەدەسكەلاكانی جێبەجێ كردنی ئاما نجی نارەوای دەوڵەتـەكانیان و، هـەم مەسـیحییەكانی ناوچـەكەش بـون بەقوربـانییـەكی بـێ دەسكەوتی ئـەو ستراتیجە، چونكە بون بە هۆی:

1. تێكدانی تەبایی مەزەبی

كەنیسەكانی ئەو دەوڵەتانەی میسیونی خۆیان ئەناردە ناو مەسـیحییەكان لەمەزەبدا یەكگرتو نەبون، بـەڵكو لەسـەرمەزەبی جیـاواز بـون. كەنیسـەكان لەگەڵ یەك جیاوازو ناكۆك بون. هەریەكەیان هەوڵی ئەدا باوەڕی خۆی بباتە ناو مەسیحییەكانەوە. لـەوەشدا ئاسـورییەكان لەچـاو گەلـە مەسـیحییەكانی تردا لەهەمویان زیاتر توشـی زەرەربـون. بـاوەڕی مـەزەبیو نەتـەوەیی لـەلای ئەرمەنییەكان تێكەڵاو بوبو، دینو مەزەبی بێگانـە بەئاسـانی نـەی ئـەتوانی كاریان تێ بكا. بـەڵام ئاسـورییەكان هێشـتا لە پلەیـەكی نزمـی پێشـكەوتنی فەرهەنگییو كۆمەڵایەتیو ئابوریو سیاسیدا بون، بەژمارە كەمو لەیەك دورو دابڕاوبون ، میسیونە جیاوازەكـان بەئاسـانی ئـەیانتـوانی ریزەكانیـان كـون بكەنو مەزەبیان پێ بگۆڕن. لەئە نجامی كاری میسیونە جیاوازەكاندا تـەبایی مەزەبیی لەناو ئاسورییەكاندا نەما. ئەگەر لە پێشدا هەمویان یازۆرایەتییان نەستوریو كەمایەتییـەكیان كاسـۆلیكی سـەر بـەڕۆمابون، ئـەوا دوای هـاتنی ئەوانە ئەم گەلە بچوكە دابەشبو بەسەر چەند مەزەبی جیاوازی ناكۆكی وەكـو پرۆتستـانتی، كاسۆلیكی، ئەنگلیكانی، ئارتۆدۆكس...

2. تێكدانی پێوەندی ئاسوری- كوردی.

لە پێش هاتنی میسـیونە ئەوروپییـەكاندا پێوەنـدی ئاسـوری- كـوردی تـا ئەندازەیـەكی بـاش ئاسـایی بـوە. مێـژوی ناوچـەكە باسـی هـیچ پێكـادانێكی خوێنـاوی گـەورەی نێـوان ئـەم دو گەلـە ناگێڕێتـەوە. بێگومـان ئاسـورییەكان لەبەرئەوەی مەسیحی، یاوەكو پێیان گوتون((غـەیرە دین))و((كـافر)) بـون، لەمافی دینی، سیاسی، ئابوری، كۆمەڵایـەتی... دا وەكـو یـەك نـەبون لەگـەڵ كـورد یـا لەگـەڵ موسـوڵمانەكانیتر، ئەوانـە لـەریزی ئـەهلی زیممـەدا بـونو ئەبو((جزیـە)) بـدەن. مەزنـەكانی كـورد هـەروەكو دانیشـتوانو ئێڵـەكانی ژێردەسـتی خۆیـان ئەچەوسـاندەوە، ئـەبێ ئاسـورییەكانیان زیـاتر چەوساندبێتەوە، لەوەشدا جگە لەدواكـەوتنی گشتی سیاسیو كۆمەڵایـەتی هـەموكورد، هەستی دینیو هانـدانی مـەلاكانی كـورد دەورێكـی كاریگـەریان هـەبوە. ئەگەرچـی تـەبایی دینیـو مـەزەبی هـەرگیز لـەناوكوردا نـەبوە. لەكوردستاندا ئیسلامو مەزەبە جیاوازەكانی، كاكەیی- ئەهلی هەق، پێڕەوانی

ئولی یەزیدی، مەسیحی، جو... هەبونو لە پاڵ یەکدا ژیاون. بەڵام لەمێژوی کوردا باسی جەنگی دینیو مەزەبی زۆر نیە، چەند جارێ قەتلوعامی یەزیدی کراوە، بەڵام باسی شەرو پێکدادانی دینو مەزەبەکانیتر نیە، بەتایبەتی شەڕی مەسیحی-موسوڵمان تا هاتنی میسیونەکانی بێگانە.

میسیونێرەکان دەورێکی کاریگەریان هەبو لەهاندانی ئاسورییەکاندا دژی گەلە موسڵمانەکانی دراوسێیان، بەتایبەتی دژی گەلی کورد کە نەخۆی دەوڵەتی تایبەتی خۆی هەبو، وە نە هیچ دەوڵەتێکی بێگانەش پشتیوانی لێ ئەکرد. هەر بۆ نمونە یەکێکیان لەنامەیەکیدا ساڵی 1836 کەبۆ مارشیمۆنی نوسیوە، ئەڵێ: ((ئەوکوێرەوەرییەی خۆتو گەلەکەت لەم ناوچەیەدا، بەدرێژایی ئەوماوەیە بەسەرتان هاتوە، هەموی لەئە نجامی زوڵمی ئیسلامەیدایە ... ئەوەش بەزەییو هاودەردی برا مەسیحییەکانی ئەمریکاتانی وروژاندوەو سەرنجی راکێشاون بۆ مەسەلەکەتان))[44]

ئەم جۆرە پەروەردە کردنو راهێنانە، لەو خوێندنگایانەی ئەمانە دایان ئەمەزرانو، لەئامۆژگاری دینی ناو دێرەکانو، لەرەفتاری رۆژانەیاندا رەنگی ئەدایەوەو، کاری ئەکردە سەر دروست کردنی دوژمنایەتی لەبەینی مەسیحییەکانو موسڵمانەکاندا.

لەکاتێکا میرەکانی بۆتان، هەکاری، بادینان خەریکی خۆسازدان بون بۆ بەرهەڵستی هێرشی تورك بۆ سەر کوردستان، ناکۆکی لەبەینی کوردو مەسیحیدا تەقییەوە.

بەریتانیا نەی ئەویست تورکیا لاواز ببێ، یا هیچ بەشێکی لێ جیاببێتەوە، لەترسی ئەوەی نەوەکو کزی عوسمانی ببێتە هاندەری روسیا بۆ داگیرکردنی، بۆیە ئینگلیزەکان دژایەتی هەمو بزوتنەوەیەکی سەربەخۆیی-خوازی کوردیان ئەکرد. بۆ ئەو مەبەستەش" لەلایەکەوە نفوزی خۆیان لەناو مەسیحییەکاندا، بەتایبەتی لەناو ئاسورییەکاندا، بەکار ئەهێنا کە لەهیچ بزوتنەوەیەکی کوردا دژی حکومەتی عوسمانی بەشدار نەبن، بەڵکو ئەگەر بۆیان بکرێ تەگەرەی لێ بدەنو دژی بوەستن. کەچی لەلاکەی ترەوە، زۆریان لەبابی عالی ئەکرد بۆ پاراستنی هێمنیو ئاسایشو، سەلامەتی ئاسورییەکان، لەشکر بنێرێتە سەرکوردستانو دەسەڵاتی میرو مەزنەکانی کورد نەهێڵێ.

لەکاتی خۆ ئامادەکرنی بەدرخان بەگدا بۆ بەرهەڵستی پەلاماری تورك، نورالله بەگ مەزنی هەکاری کەیەکێ لەهاوکارە نزیکەکانی بەدرخان بەگ بو

نامەیەکی بۆ مارشیمون نارد بۆ ئەوەی یەکتری ببینن و، گفتوگۆ بکەن بۆ بەلادا خستنی ناکۆکیەکان و، دانانی ڕێوشوێنی پێکهاتن و هاوکاری، کەچی میسیونێری ئینگلیزی بادجەر نەك نەیهێشت مارشیمون، نوراللە بەگ ببینێ، بەڵکو وای لێ کرد پەنا بۆ بابیعالی ببات، داوای سەرکوت کردنی کوردەکانی لێ بکا.[45] کونسوڵی بەریتانی لەموسڵ بەناوی پارێزگاری نەستورییەکانەوە لەدەسدرێژی کورد داوای لەکاربەدەستانی تورك کرد بەدرخان و بزوتنەوەکەی لەناوببەن.

بادجەر لەرا پۆرتێکا بۆ ((کۆمەڵی بلاوە پێدانی ئینجیل)) نوسیویێتی: ((نوراللە بەگ میری هەکاری سەربەخۆیی لەنەستورییەکان زەوت کردوە، ئەگەرئەو یارمەتییە کاتییە نەبوایە کەئێستە ئەیان درێ، کوردەکان سەریان پێ دانەواندبون بۆ قانونەکانی خۆیان کەقانونی جەنگەڵە))[46]

کونسوڵی ئینگلیز لەموسڵ و وان هانی ئاسورییەکانیان دا دژی بزوتنەوەکەی بەدرخان بەگ رابوەستن و، باجی نەدەنێ. ئەوەش بو بەهۆی هەڵگیرسانی شەڕێکی خوێناوی لەنێوان کوردو ئاسوریدا(1842-1843) ئاسورییەکان لەو شەڕانەدا توشی زەرەری گیانیی و ماڵی زۆربون. نوێنەرانی دەوڵەتە مەسیحییەکانی ئەوروپا بەتایبەتی دیپلۆماتەکانی ئینگلیز ئەوەیان کردە بەهانە بۆ خۆتێ هەڵقورتان و بۆگوشار بۆ سەر بابیعالیو، داوای تەمێ کردنی کوردو، پاراستنی مەسیحییەکان لەکوردو، دامەزراندنی دەسەلاتی ناوەندیی تورك لەناوچەکەدا.

هەڵوێستی دوژمنانەی نوێنەری بەریتانیا لەبەدرخان بەگو هاندانی بابیعالی بۆ لەشکر کێشی بۆ سەر بۆتان، لەدوایترا بەجۆرێ لەبۆچونی سەرکردەکانی کوردا، وەکو شێخ عوبەیدوڵڵای شەمزینیو کوڕانی بەدرخاندا، ڕەنگیدایەوە کەهەرگیز باوەڕیان بە بەریتانیا نە ئەکردو، ئەیان ویست لەبەرامبەر بەریتانیادا پشتیوانی روسیا بەدەس بهێنن.

هەر لەئەنجامی هاندانی میسیونێرە بێگانەکاندا، ئاسورییەکان لەبەدرخان بەگ هەڵگەڕانەوە. لەجوڵانەوەکەی یەزدانشێردا بەشدارییەکی کەمیان کرد. سەرەڕای ئەوەی شێخ عوبەیدوڵڵاش هەوڵێکی زۆری لەگەڵدان بۆ ئەوەی لەشۆڕشەکەیدا بیانکاتە هاودەنگ، بەڵام ئەوان لەسەر ئامۆژگاری میسیونێرو دیپلۆماتە ئەوروپییەکان بێ لایەن راوەستان. شێخیش ڕێزی بێلایەنییەکەی گرتن. لەو شەڕە خوێناوییەدا کە لەنێوان کوردو عەجەمدا،

لەناوچەیەکا کەئاسورییەکانی لێ ئەژیان، قەوما، ڕێگەی نەدا هیچ زەرەرێ لەئاسورییەکان بکەوێ.

3. تێکدانی پێوەندی ئاسوری لەگەڵ حکومەتەکانی ناوچەکە.

روسیا لەململانێ دابو لەگەڵ دەوڵەتانی عوسمانیو ئێرانیدا. ناو بەناو ئەم ململانێیە ئەبو بەجەنگی سەختو، هەموجارێ ئەبو بەهۆی داگیرکردنی بەشێك لەئەرزی عوسمانی یا لەئەرزی ئێرانی. قەیسەری روسیا هەموجار بۆ مەبەستی فراوا نخوازانەی تایبەتی خۆی هەوڵیئەدا کەڵك لەچەوسانەوەی دینی مەسیحییەکان وەربگرێ. هانی ئەدان بۆ هاوکاری لەگەڵ روسیا دژی عوسمانیو ئێران. هەموجار ئەمەش ئەبو بەبیانو بەدەس کاربەدەستانی بابی عالیو دەرباری قاجارەوە بۆ سزادانی قورسی مەسیحییەکان. بەڵکو هەندێ جار کوشتاری بەکۆمەڵیان. سەرەنجام هەردو گەلی ئەرمەنیو ئاسوری لەباتی ئەوەی بگەن بەمافی ئازادی دینییو نەتەوەیی، بونە قوربانیی سیاسەتی ئیمپریالیستی روسیەو، توشی لەناوچونی بەکۆمەڵو، ئاوارەبونی بەکۆمەڵ بون.

2. ئامانجی نەتەوەیی گەلی ئاسوری.

ئاسورییەکان لەگەلە کۆنەکانی رۆژهەلاتی ناوەراستن. ئێستەش لەکاتی گەرانی ئارکیۆلۆجیدا لەزۆر شوێنی لەیەك دوری ناوچەکەدا شوێنەواری ئاشوری ئەدۆزرێتەوە، کەئەوان بەباووبا پیری خۆیانی ئەزانن. هەروەها ناوی هەندێ مەڵبەندو شارو گوندو شاخو روباریش رەگەکەی ئەگەرێتەوە بۆ زمانی سریانی، کەئەوان بەزمانی خۆیانی ئەزانن.

ئاسورییەکان ماوەیەکی درێژ لەگۆشەی فەرامۆشی دابون. لەرووداوەکانی ناوچەکەدا دەورێکی دیاریان نەبوە. بەڵام لەناوەراستی سەدەی 19 هەمەوە، وەکو فاکتەرێکی دیار لەکوردستان، چ لەو بەشەی لەژێردەستی تورکو، چ ئەو بەشەی لەژێردەستی ئێراندابو هاتنە ناوانەوەو، لەساڵانی یەکەمین جەنگی جیهانییدا وەکو مەینەتییەکی گەورەی گەلێکی زۆر لێکراوی ئازادیخواز تەقییەوە.

ئەم میللەتە بەدرێژایی زەمان توشی کوێرەوەری بوە. لەژێرباری قورسی چەوسانەوەی دینیدا ژیاوە. پێشەوا دینییەکانی موسوڵمانەکانو کاربەدەستانی هەردو دەوڵەتی ئێرانو تورکیا، دەورێکی زۆریان هەبوە لەخرۆشاندنی هەستی دینی کوردا دژی ناموسوڵمانەکان، لەوانە ئاسوری. هەمیشە بەچاوی سوك سەیریان کردون. لەهەندێ قۆناغدا ناچاریان کردون

کەنیشانەیەکی تایبەتی هەڵبگرن بۆ ئەوەی لەموسوڵمانەکان جیا بکرێنەوە. لەئــە نجامی ئەمــەشدا لــەروی ئابورییــەوە روتێنراونەتــەوەو، لــەروی کۆمەڵایەتییەوە پلەیەکی نزم تریان هـەبوە لەکۆمـەڵانی خـەڵکی موسـوڵمان. لەهەندێ شوێنی کوردستان، مەسیحییەکانی کە بە((فەلـە)) نـاو بـراون، بـۆ خۆپاراستن لەچەوسانەوەی جۆراوجۆر ناچار ئـەبون خۆیـان بهاوێژنـە پـەنای ئاغایـەکی دەسـەڵاتدارەوە. ئـەو ئاغایـەش بەرامبـەر بـەباج و سـەرانەیەکی تایبەتی ئەبو لەبەرامبەر دەسدرێژی ئاغایانی تـرا بیـان پـارێزێ. سـەرەرای هەمو ئەمانە، مێژوی پەیوەندی کورد-ئاسوری تاسەدەی رابردو هیچ روداوێکی خوێناوی ئەوتۆی تێدا نیە کەشایەنی گێرانەوە بێ.

کوردیش وەکو ئاسوری لەژێربـاری چەوسانەوەو، هەمیشـە لەشـۆڕش و یـاخی بوندابوە. خاوەنی دەسەڵاتی سیاسی، سـوپایی، دارایـی تایبـەتی، تەنانـەت خاوەنی دەسەڵاتی دینیو فەرهەنگیی خۆیشی نەبوە تـا ئۆبـاڵی چەوسـانەوەو زەوت کردنی مافی سیاسیو دینی، یا ئازادیو سەلماندنی مـافی سیاسـیو دینـی گەلێکی تری لەئەستۆدا بێ. بەڵکو هەندێ دەوڵەتو میللـەتی دەسـەڵاتداریتر ناکۆکییان لەبەینی هەردوگەلی هاوسێدا بۆ قازانجی خۆیـان دروست ئـەکرد، بۆ ئەوەی هەردوکیان لەژێر دەستی خۆیاندا بهێڵنەوە.

ئاسوری لەگەڵـە کۆنـەکانی ناوچـەکەیە، مێـژوش رەنگـە بـەوردی لـەبیری نەیـەت لەکەیـەوە نیشـتەجێی ئـەوێن. دەسـەڵاتی حکومەتـە ئیسـلامییەکان بەدرێـژایی چـەن قـەرن، بەشـێوەی جۆراوجـۆر، لـەژمارەی مەسـیحییەکانی بەگشتی کەمکردۆتەوە. ئـەم ناوچـەیەش زیـاتر لـە 4 قـەرن لەژێردەسـتی دو هێزی زلدا بون، کە یەکێکیان شیعەو ئـەوی تریـان سـوننە بـوە ئایـدیۆلۆجی رەسمیی دەوڵەتو، بەهانەی هەبونو کارەکانی. ئەم دو ناوەندەش بەدرێـژایی 5 قەرن لەململانێدا بون. لەم ململانێیەشدا هەمو رێگەیەکیان بەکارئـەهێنا. لەوانە، لەناوبردنی بەکۆمەڵی خەڵکو، بەگژ یەکا کردنی گەلانو هۆزو تـیرە وبنەماڵە. ئەو دو هێزە هیچ کامیان نەیتوانی ئەوی تریان لەناوببات. بەڵکو هەردوکیان یەکتریان شرو لاوازکردو ناوچەکەیان لەکاروانی پێشکەوتنی دنیا دواخستو، بون بەهۆی وێرانی وڵاتو دواکەوتنو هەژاری گەلـەکانی خۆیـانو، رەخسـاندنی هــەل بــۆ دەوڵــەتانی مەسـیحی ئـەوروپی، کــە پێش بکــەونو دەوڵەمەندو بەهێز بنو، چاو ببڕنە قەڵـەمرەوی ئـەم دو دەوڵەتـە. ئـەمانیش لەئــە نجامی ململانێــی بــەردەوامی درێــژخایانی بــەینی خۆیــاندا هەرچــی تینوتاوو هێزیان هەبو داچۆڕابو.

لەسەدەکانی رابردودا ئاسورییەکان داوای جیابونەوەیان نەکردوە. هەوڵی دروست کردنی دەوڵەتی سەربەخۆیان نەداوە. هەمیشە لەتەلاشی ئەوەدابون بەچاوی یەکسانی لەگەڵ هاوڵاتییانی موسوڵمان سەیر بکرێن‌و رەفتاریان لەگەڵ بکرێ. بەڵام ئەوانیش خۆیان بەهۆی لەیەك دابڕان‌و دوری‌و دواکەوتنەوە، تەبایی مەزهەبی‌و فەرهەنگی‌و زمانی‌یان نەبوە. ئاسورییەکانی هەکاری‌و بۆتان‌و بادینان کە پێك‌هات بون لەچەند تاقمێکی خاوەن رێکخستنی خێڵەکی وەکو ئێلەکانی جیلو، بازی، تخومی، تیاری، ئاشیتی لەگەڵ کلدانەکانی شەقلاوەو عەینکاوەی هەولێرو هەرمۆتەی کۆیەو شوێنەکانی‌تری موسل وەکو یەك نەبون. هەروەها لەگەڵ ئاسورییەکانی ورمێ‌یش جیاوازبون. هاتنی میسیونی دەوڵەت‌و کەنیسە جیاوازەکان ناکۆکییەکانی ناوی قوڵتر کردن‌و، کێشەی پێوەندییەکانی ئەوانی هەم لەگەڵ دەوڵەتانی ئێرانی‌و عوسمانی‌و، هەم لەگەڵ گەلانی دراوسێیان زیاتر ئاڵۆزان.

میسیونیرە ئەمریکی، فەرەنسی، روسی، ئینگلیزییەکان لەئێران‌و تورکیا بەناوی یارمەتی دان‌و پێش خستنی مەسیحییەکانی کوردستانەوە دامەزرابون. ئەگەرچی دەیان نەخۆشخانە، خوێندنگا، چاپخانە، شوێنی فێرکردنی کاروپیشە ... یان بۆ دروست کردن‌و لەم رووەوە خزمەتێکی گەورەیان کردن. بەڵام دەوڵەتانی ئەوروپایی هەوڵیان‌ئەدا، هەم میسیونەکانی خۆیان‌و، هەم مەسیحییەکانی کوردستان، بۆ مەبەستی تایبەتی خۆیان‌و، بۆ دەسوەردانە کاروباری ناوخۆی ئێران‌و تورکیاو، چەسپاندنی جێگە پێی خۆیان لەناوچەکەدا بەکار بهێنن.

میسیونەکان بەهۆی بڵاوکردنەوەی خوێندەواری، کردنەوەی قوتابخانە، دامەزراندنی دەزگای چاپ، بڵاوکردنەوەی کتێب‌و گۆڤارو رۆژنامە، هۆشی نەتەوەییان لەناو ئاسورییەکان‌دا ئەبوژانەوە. هۆشی نەتەوەیی تێکەڵاوی هەستی دینی ئەبو. ئەگەر جاران بەسەلماندنی مافی ئازادی دینی دابین ئەبون، ئیتر خواستی سیاسی‌و فەرهەنگییشیان هەبو. ئەیان ویست لەکاروباری دەوڵەتی‌دا نوێنەری خۆیان هەبێ‌و بەشداربن، بەزمانی خۆیان بیخوێنن‌و فەرهەنگی تایبەتی خۆیان گەشە پێ بدەن، جیاوازی لەنێوان ئەوان‌و هاوڵاتییانی موسوڵمان‌دا نەمێنێ. بەشێنەیی وای‌لێ ئەهات، مەسیحییەکان بەگشتی، دڵسۆزییان بۆ دەوڵەتانی ئەوروپی بەهێزتر ئەبو لەچاو دڵسۆزییان‌دا بۆ دەوڵەتەکانی خۆیان‌و، ئەوانیان بەپارێزەرو دالدەی خۆیان

ئەزانی. ئەوانیش گوشاریان بۆ بابیعالیو دەربارى قاجار ئەهێنا کەمافی مەسیحییەکان بسەلمێننو زولمو زۆریان لەسەر لاببەن.

لەدوای تێشکانی دەوڵەتی عوسمانی لەبەردەمی روسیەدا(1877) کاتێ دەوڵەتانی ئەوروپی پەیمانی بەرلینیان بەسەر تورکیادا سەپاند، لەچەند مادەدا پاراستنی مەسیحییەکانو سەلماندنی مافەکانیان تێخستبو. ئەم گوشارە ئەوروپییە بۆ سەر عوسمانیو، ئەم جۆرە دەسوەردانە کاروباری ناوخۆو، هەوڵدانی روسیا بۆ کەڵك وەرگرتن لەمەسیحییەکانی ئێرانو تورکیا لەکاتی جەنگەکانیدا لەگەڵ ئەم دو دەوڵەتەو، هاوکاری کردنی کەموزۆری مەسیحییەکان لەگەڵ روسیاو بەریتانیا دژی تورکیاو ئێران، زەمینەی دوژمنایەتی لەناو داوودەزگای دەوڵەتیی رۆمو عەجەمو، لەناوگەلانی هەردو دەوڵەتدا خۆش ئەکردو، ئەبوبە بەهانە بەدەستیانەوە بۆ ئازاردانی زیاتریان.

کە((ئینقلابی عوسمانی)) لەژێر دروشمەکانی حورییەت، عەدالەت، مساواتدا، هەڵگیرساو، سەرلەنوێ دەستوری هێنایەوە مەیدانی کارپێ کردنو، مافی هەموگەلانی عوسمانی بێ گوێدانە جیاوازی دین، زمانو نەتەوە، سەلماند(1908)، خۆشی خستە ناو دڵی هەموگەلە زۆرلێکراوەکانی عوسمانییەوە. بەلام ئەو خۆشییە زۆری نەخایاند، چونکە سەرکردەکانی((اتحادو ترقی)) لەسیاسەتی نەتەوەییدا کەوتنە جێبەجێ کردنی پلانی تورکاندنی نەتەوە نەتورکەکان پێرەویو ئامانجی پان- تۆرانیزمو، لەسیاسەتی دینیدا کەوتنە پەیجوری ئامانجی پان _ ئیسلامیزم. ئەو هیوایەی گەلە نەتورکو نەموسوڵمانەکان بەشۆرشەکەیان هەبو نەهاتە دی. جیاوازی دینییو جیاوازی نەتەوەیی لەجاران زیاتری کرد.

ئاسورییەکانیش، وەکو ئەرمەن، هەواڵی تێوەگلانی بابیعالییان لەیەکەمین جەنگی جیهانییەوە بەخۆشیو پەژارەوە وەرگرت" بەخۆشیەوە چونکە بەهیوای ئەوەبون دەوڵەتی عوسمانی لەجەنگدا بشکێو، قەڵەمرەوەکەی پارچە پارچە ببێو، ئەوانیش لەدەس زۆرلێکرانی دینییو نەتەوەییو رزگاربن. بەپەژارەوە چونکە لەچارەنوسی خۆیانو، تۆڵەی درندانەی تورکو گەلە موسڵمانەکانی تر ئەترسان.

قەیسەری روسی داوای لەگەلە مەسیحییەکانی ژێردەستی تورك کرد، بەتایبەتی لەگەلانی ئەرمەنیو ئاسوری، کرد" دژی دەسەلاتی عوسمانی رابپەرنو شۆرش بکەنو هاوکاری هێزە چەکدارەکانی روس بکەن، بەرامبەر

بـەوەش بـەڵێنی ئـازادیو سـەربەخۆیی پـێدان لـە پاش بردنـەوەی جـەنگ. مەسیحییەکان، بەدەنگ بانگەوازی قەیسەرەوە چون، بەسـەدانیان ریزەکـانی ئۆردوی تورکیان بەجێ هێشتو چونە پـاڵ سـوپای روسیو، لەمەیدانـەکانی جەنگدا هاوکاری جۆراوجۆری روسیەیان کرد. سەرکردەکانی((اتحادو ترقی)) خۆیـان لەبەهانـەبون لەمەسـیحییەکان، بـەوەش بیانویـەکی بـەهێزی قەلاچۆکردنی بێ بەزەییانەیان دەسکەوت.

تورك ئەوەی کردە بەهانەو کەوتە کوشتاری بەکۆمەڵی ئەرمەنیو ئاسـوری. لەو سەردەمەدا ژمارەی ئاسورییەکانی دەوڵەتی عوسمانی بە150هەزار کەسو ئاسورییەکانی ورمێو دەورو بەری بە50 هەزارکەس ئەخـەملێنران. هێزەکـانی تورك چونە سەریان، ئەوی نەکوژراو دەربازبو بەناچاریو تێشکاوی نیشتمانی دێرینەی خۆی بەجێ هێشتو رویکردە ورمێ، کەئەوسا لەژێردەسەلاتی سوپای روسی دابو.

نیکیتین سەبارەت بەئامانجی نەتەوەیی ئاسورییەکان نوسیوێتی:

((...نەسـتورییەکانی تورکیـا...چـاوەڕێ بـون دوای جـەنگ ئـازادو سـەربەخۆبن، ئەوانەشـیان کـەهاوڵاتی ئێـران بـونو لـەورمێ ئـەژیان...ئومێـدەواربون دوای جـەنگ هەلومـەرجی ژیانیـان بگـۆڕێو، لەژێردەسەلاتی دەوڵەتانی ئیسلامی دەربێن...))[47]

نوسەرێکی ئێرانی لەژێر سەرناوی((بیری پوچی ئاسوریان))دا نوسیوێتی:

((بەو جۆرەی ئەزانرێ مارشیمون سەرۆکی دینیی ئاسوریيان بـیری ئـازادیو فەرمانڕەوایی لەسەردا بو، وە بەتـەمابو کـەڵك لەهەلومەرجی شێواوی دنیـا وەربگـرێ بـۆ دامەزرانـدنی دەوڵـەتی سـەربەخۆی ئاسـوری لەبەشێکی خـاکی ئێرانو عوسمانیدا. ئەو بینی بوی کەعوسمانییەکان بـۆ پاکردنـەوەی نـەژادو خاکی خۆیان ئاسورییەکانیان کوشت بو، ئەوانەی لەکوشتن رزگاریان‌بـو رایـان کردبو بۆ ئێران، خۆیشی یەکێ بولەوانە. سیاسەتی ئەودەمی هاوپەیمانەکان پێکهێنانی لەشکرێ بـو لەمەسـیحییەکان لـەئازەربایجان، ئـەویش ئەیویست ئەو هەلە بقۆزێتەوەو، ئەوەنـدەی بتوانـێ ئـەو ناوچـانە لـەبونی موسڵمانان پاك بکاتەوەو نەیان هێڵێ، وەپایەکانی حکومەتی پاشەڕۆژی خەیاڵیی خـۆی قایم بکا. لەبەرئەوە لەگـەڵ ئـەوەی مارشیمون پێشـەوایەکی دینیبـو، ئـەبو بەڕاستی لەگەڵ کوشتو کوشتار نەبێ، کەچی ئاسـورییەکانو مەسیحییەکانی هانئەدا بۆ کڕینی چەكو خۆچەکدارکردنو خۆئامادەکردن بۆ جەنگ.[48]

بۆ ئەوەی لەئامانجی نەتەوەیی ئاسورییەکان لەو قۆناغەدا تێبگەین چەند بەڵگەیەك لەبەر دەسدایە. یەکێکیان بریتییە لەو مەرامنامەیەی ((کۆمیتەی ئازادی ئاسوری)) لە 27ی حوزەیرانی 1917 دا لەکاتی پێکهێنانی تیپە چەکدارەکانی ئاسوریدا لەورمێ بڵاوی کردۆتەوە. ئەوی تریان ئەو یادداشتەیە کەدەستەیەکی نوێنەرایەتی بەناوی گەلی ئاسوری و کلدانیەوە لە پاریس پێشکەشی کۆنفرەنسی ئاشتی کردوە.

لەمەرامنامەکەدا نوسراوە:

((1. ئامانجی سەرەکی کۆمیتەی ئازادی ئاسوری، پێکهێنانی بەڕێوەبەرایەتییەکی سەربەخۆیە لەمەڵبەندەکانی: ورمێ، موسل، تور عابدین، نسیبین، جزیرە، جولەمێرگ، بەو مەرجەی لەکاروباری بازرگانی و جەنگیدا هاوپەیمانی روسیای ئازادی مەزن بێ.

2. ئەنجومەنێکی نەتەوەیی بنچینەی ئەم سەربەخۆییە ئەبێ، قانون دائەنێ، وەزیران و سەرکۆمار لەجێبەجێ کردنیدا بەشدارئەبن.

3. هەڵبژاردنی نوێنەرانی ئەنجومەنی ناوەندی بەم 7 مەرجانەی لای خوارو ئەنجام ئەدرێ: مەرجەکانی حەقانییەت، وەکیەکی، جیاوازی نەکردن بەهۆی مەزەب، وەجاخزادەیی، رەسەنی، رەگەز، زمان ئەوانەی 20 ساڵی تەواون، مافی هەڵبژاردنی نوێنەرانی ئەو ئەنجومەنەیان هەیە. تەمەنی ئەوانەی کاندید ئەکرێن و هەڵ ئەبژێردرێن نابێ لە 25 ساڵ کەمترو لە 60 بەرەوژور بێ.

4. دەوڵەت دەس ئەگرێ بەسەر ئەرزی زەویدارەکاندا، بۆ ئەوەی بەپێی بەرنامەی کاربەدەستانی دەوڵەت بەسەرگەلدا دابەش بکرێ.

5. زەویوزاری کەسانێ کەسەدان ساڵە دەسیان بەسەر ئەرزەکاندا گرتوە، ئەبێ بێگوێدانە مەزنایەتی نەتەوەو رەگەز لەلایەن کاربەدەستانی دەوڵەتەوە زەوت بکرێ و، بەیەکسانی بەسەر رەنجبەراندا دابەش بکرێ، بەروبومەکەشی بۆ خۆیان ئەبێ بۆ دابین کردنی پێویستییەکانی خۆیان، هیچ جۆرە زەوییانەیەکیان لێ ناسێنرێ. زەویدارەکانیش، بەگوێرەی پێویستییەکانی خۆیان، پارچە ئەرزیان ئەدرێتێ. ئەبێ پەیڕەوی ئەمانەی خوارێ بکرێ:

یەکەم: ئەو ئەرزانەی هی زەویداربون، یا خاوەنەکەی بە پارەی خۆی کڕیونی، پاش لێکۆڵینەوەی قەباڵەو بەڵگەکانیو سابت بونی، دەستی بەسەرا ئەگیرێو نرخەکەی ئەبژێردرێو بەخاوەنەکەی ئەدرێ.

دوەم: هەموکانەکان، کانی ئاو وهیتر، لێرەوار، بۆ کەڵکی گشتی لەخاوەنەکانی ئەسێنرێو ئەخرێنە ژێرسەرپەرشتی کاربەدەستانی دەوڵەتو بەڕێوەبەرایەتی ناوەندییەوە.

6. هەمو ئاشوریيان، نێرو مێ، بێ جیاوازی چینایەتی" لەبەردەمی قانوندا وەکیەکن.

7. ئازادی دەربڕین، نوسین، دین، کۆبونەوە، باوەڕ ئەدرێ بەو مەرجەی زەرەر لەشەرەف نەدا.

8. هەموکەس بە پێی دەرامەتی خۆی باجئەدا، باج لەهەمو خەڵك بەبێ جیاوازی وەرئەگیرێ.

9. منالانی خوار تەمەنی 11 ساڵ بۆ خوێندنو فێربون ئەبێ ببرێنە خوێندنگا.

10. کاروباری دینی بەتەواوی لەکاروباری سیاسی جیا ئەکرێتەوە، روحانییەکان مافی دەسوەردانە کاروباری سیاسیو حقوقییان نیە.

11. ئەبێ کەڵك لەڕێکخستنی سۆسیال دیموکرات وەربگیرێ، ئەم پارتییە ئەبێ بەگوێرەی بەرنامەی کارل مارکس دەسکەوتو بەرژەوەندییەکانی رەنجدەران دابین بکا.

12. ڕاگرتنی ئەو باجە ناڕەوایانەی باری شانی خەڵكو رەنجدەرانی قورس کردوە.

13. هەمو ئەو گەلو نەتەوانەی لەدەوڵەتی ئازادی ئاشوریدا ئەژین، ئەتوانن بەئازادی بە پێی دینو مەزەبی باووباپیریان بژین، بەلام ئەبێ مل بدەن بۆ قانونەکانی دەوڵەتی جمهوری ئاشوری، کەئەنجومەن دایان ئەنێ.

14. لەهەمو شوێنەکانی وڵاتدا، هەمو زانستەکان بەزمانی سریانی ئەخوێنرێن.))[49]

هەروەها لەو بیرخەرەوەیەدا کە لەتەموزی 1919دا سەعید سادقو نەجیب رۆستەم بەناوی گەلی ئاسوریو کلدانیەوە داویانە بەکۆنفرەنسی ئاشتی پاریس، داوای دروست کردنی دەوڵەتێکی ئاسوری سەربەخۆیان کردوە لەسەر زەمینێکی فراوانی ولایەتەکانی رۆژهەلاتو خواروی تورکیا لەگەڵ حەلەبو

دیرەزورو موسل بەو مەرجەی دەرویەکیشی لەسەر دەریا هەبێ. دەستەی نوێنەرایەتی گەلی ئاسوری ئەوەی کردبو بەبیانوی خواستەکانی کەزۆرایەتی دانیشتوانی ئەو شوێنانە ئاسورینو رەچەڵەکی هەندێ لەئێلەکانی کوردو عەرەب ئاسوریە.

دیاریکردنی ئامانجی ئاسورییەکان بەو جۆرەی لەم بەڵگانەدا باسیکراوە لەچەند لاوە توشی بەرەنگاری ئەبو:

یەکەم-لەئاستی ناوچەیدا" چونکە لەگەڵ ئامانجی نەتەوەیی گەلانی تورکو کوردو عەرەبو ئازەری لەیەکی ئەداو، ئەو سەرزەمینەی ئەوان ئەیان ویست دەوڵەتی ئاشوری تیا دابمەزرێنن هیچ یەکێ لەم گەلانە بەهی ئاسورییان نەئەزانی، بەڵکو هەندێ لەو نەتەوانە لە ناوخۆیاندا ململانێییان بو لەسەر خاوەنێتی هەندێ لەو شوێنانە.

دوەم-لەئاستی دەوڵەتانی ناوچەکەدا" ئەو شوێنانەی ئاسورییەکان لەبەرنامەی خۆیاندا دیارییانکردوە، بەشێکی قەڵەمرەوی ئێرانیو بەشێکی قەڵەمرەوی عوسمانیبو. هەم حکومەتی ئێرانو هەم حکومەتی تورك بەتوندی دژی ئەم پرۆژەیە رائەوەستان، چونکە ئەبو بەهۆی دابڕینو جیاکردنەوەی هەندێ لەئەرزی ئەم دو دەوڵەتە.

سێیەم-لەئاستی جیهاندا" خواستێکی لەو بابەتە نەی ئەتوانی پشتیوانیی راستەقینەی هیچکام لەدەوڵەتە گەورەکانی جیهان بەدەس بهێنێ. تا پێش یەکەمین جەنگی جیهانی هەمو دەوڵەتە گەورەکانی ئەوروپا، جگە لەروسیە، بۆ راگرتنی((هاوسەنگی هێز)) مانی ئێرانو تورکیایان بەپێویست ئەزانیو، رێگەی هەڵوەشانو داگیرکردنیان نەئەدا، دوای جەنگیش دابەشکردنی ناوچەکە بەو پێیەی لەسەردەمی جەنگدا لەزنجیرە رێککەوتنە نهێنیەکانی ئەستەمول، لەندەن، سایکس-پیکۆ..کە دوایی‌تر سەرکەوتنی شۆرشی ئۆکتۆبەری روسیا هەندێ گۆرینی ناچاریی بەسەر هێنا، جێگەیەکی تیا نەبو بۆ دەوڵەتێکی لەو بابەتە.

کۆسپی هەرەگەورەی سەرنەکەوتنی ئەم پرۆژەیە خودی گەلی ئاسوری بو، چونکە لەهەمو ئەو شوێنانەدا کەئەوان بەتەمای دروستکردنی دەوڵەتی تایبەتی خۆیان بون تێیدا، کەمایەتی دانیشتوانیان پێك ئەهێنا، بگرە لەزۆرێ ئەو شوێنانەدا کەمایەتییەکی بچوك بون.

جێبەجێکردنی پرۆژەی دەوڵەتی ئاسوری لەتوانای گەلی لێقەوماوی ئاسوری خۆی بەدەربو. هیچ نەتەوەیەکی ناوچەکەو، هیچ دەوڵەتو هێزێکی

ناوچەیی‌و جیهانییش قازانجی لەیارمەتیدان‌و دروستکردنیدا نەبو، جا لەبەرئەوە دارشتنی ئامانجی نەتەوەیی ئاسورییەکان بەو شێوەیە نەك هەر خواستە رەواکانی ئەم گەلە لێقەوماوەی نەهێنایە دی، بەڵکو مەسەلەکەیانی زیاتر ئاڵۆزان‌و کردی بەقوربانیی سیاسەتی دەوڵەتە ئمپریالیستیەکانی روسیاو بەریتانیا.

3. تورك‌و مەسیحی

1/3 کێشەی دینی‌و نەتەوەیی لەتورکیا

تا دوا چارەکی قەرنی 19هەم ئیمپراتۆریی عوسمانی هێشتا یەکێ بو لەدەوڵەتە فراوانەکانی دنیا. لەناو ئەم قەڵەمرەوە فراوانەدا، رەگەز، زمان، نەتەوە، دین، مەزەبی جیاوازی تێدابو. داوودەزگای بەرێوەبەرایەتی عوسمانی نمونەی دواکەوتن‌و زۆرداری‌و بەرتیلخۆری‌و فەسادبو. هەلومەرجی سیاسی، ئابوری، کۆمەلایەتی، فەرهەنگی ولات لەوپەری دواکەوتن‌و خرا پیدابو. دەستور یا قانونێك نەبو مافو فرمانەکانی هاوولاتییان دابین بکاو، پێوەندی نێوانی هاوولاتی‌و دەوڵەت رێك بخاو، مافی نەتەوەیی‌و دینیی‌و مەزەبیگەل‌و نەتەوەو دینە جیاوازەکان دیاری بکا. ((رەعییەت)) بەگشتی، توێژێکی کەمی نەبێ، هەموی لەژێرباری چەوسانەوەو زۆرلێکراندا ئەی نالاند. دەسەلاتی بێ سنوری سوڵتان‌و، لاساری کاربەدەستانی بابیعالی‌و، توێژی کۆنە پەرستی داوودەزگای بەرێوەبەرایەتی، سەرباری ئەمانەش، دواکەوتنی کۆمەلانی خەڵك، کۆسپێکی گەورەبون لەبەردەم هەمو ئەو ریفۆرمیست‌و چاکەخوازو رۆشنبیرانەی ئەیان ویست هەلومەرجی ولات باش بکەن.

دنیا بەرەو گۆران ئەچو. هۆشی سیاسی لەناو گەلانی زۆرلێکراوی عوسمانیدا ئەخەملا. خەڵك داوای ئازادی سیاسی‌و دینی‌و فەرهەنگییان ئەکرد. کاروباری دەوڵەت، ئیتر نەئەتوانرا وەکو کۆن، بەرێوە بچێ. یا ئەبو گۆرانی بنەرەتی لەژیانی ناوخۆیدا بەدی بهێنێ، سەرلەنوێ مافی هاولاتییان وەکو تاك‌و، مافی گەلان وەکو کۆمەلانی دینی، مەزەبی، نەتەوەیی جیاواز بسەلمێنێ‌و، پێوەندییان لەسەر بنچینەی وەکیەکی‌و رێزگرتنی یەکتری لەگەڵ دەوڵەت رێك بخاتەوە. یا ئەبو خۆی ئامادەبکا بۆ ئەوەی هەر ساڵەی گەلێکی لێ جیا ببێتەوە، پارچەیەکی لێ دابرێ‌و، شۆرش لێرەو لەوێ هەڵ بگیرسێ.

پاش ململانێیەکی زۆر ئازادیخوازانی عوسمانی توانییان سوڵتان عەبدولعەزیز لێ بخەن‌و، بەهیوای سەلماندنی قانونی ئەساسی((دەستور))

لەجێگەی ئەو، برازاکەی، مرادی پێنجەم بەسوڵتان دابنێن(1876). پاش چەند حەفتەیەك مرادیش لێ خرا، چونکە دەرکەوت((عەقڵ))ی ناتەواوە. لەجێگەی ئەو عەبدولحەمیدی برای لەسەر تەختی سەڵتەنەت دانرا بەو مەرجەی خواستەکانی ئازادیخوازانی عوسمانی بسەلمێنێ" کە یەکەمینیان بڵاوکردنەوەی دەستوریبو، کۆتایی بە((حوکمی ئیستیبدادی)) بهێنێو بنچینەی((حوکمی دەستوری)) دا بمەزرێنێ.[50]

کاتێ عبدولحەمید سەڵتەنەتی وەرگرت(1876) ئەگەرچی ئیمپراتۆریی عوسمانی لەتەنگوچەڵەمەیەکی قوڵابو، بەڵام هێشتا ئەرزێکی پانو بەرینی لەئاسیاو ئەوروپاو ئەفریقا لەژێر دەستابو:

لەئاسیا" ولایەتەکانی ئزمیر، بروسە، بیغا، قستمونی، ئەنقەرە، قونیە، ئەدەنە، سیواس، تەرابزون، ئەرزرۆم، مەعمورتولعەزیز، دیاربەکر، بتلیس، وان، موسل، بەغداد، بەسرا، حەڵەب، ئەلزور، سوریا، بیروت، قودس، لوبنان، حیجاز، یەمەن، ئەحسا.

لەئەوروپا" ولایەتەکانی فلاخ، بغدان(رۆمانیا). سیلستریا، ودین، نیش(بولغاریا). سرب، بوسنە، هرسك، چیای رەش، ئەلبانیا، یانیا، سەلانیك. جزیرەکانی کریت، رودس، قوبروس، مدللی، ساقس، بتمس...هتد

لەئەفریقا" میسر، سودان، تەرابلوسی غەرب، بەنغازی، تونس[51]

عەبولحەمید وەکو بەڵێنیدابو دەستوری بڵاوکردەوە.((مەجلیسی مەبعوسان)) لەئازاری 1877 داکۆبوەوە. مەبعوسەکان لەروی نەتەوەوە: تورك، عەرەب، سریانی، ئەرمەنی، ئەلبانی، یۆنانی، بولغاری، بۆسنی، سلاڤی، سربی، فلاخی، فارس، کوردو، لەروی دینەوە موسوڵمانی سوننی، شیعی، وەهابیو، مەسیحی ئورتودوکس، نەستۆری، مارونی، ملکی، لاتینی، یەعقوبی، ئینجیلی، هەروەها جو، دروزو نەسیرییان تێدابو.[52] نە دەستورو نە مەجلیس وانەبون وەکو لیبراڵەکانی عوسمانی، بەتایبەتی مدحەت پاشا، ئەیان ویست. چونکە عبدولحەمید هەر لەسەرەتاوە بەنیازی پیلانگێران مەرجەکانی ئازادیخوازەکانی سەلماندبو، بۆ هەل ئەگەڕا دەسکەوتەکانیان لێ بسێنێتەوە. بەڵام وەکو یەکەمین تەجروبەی دەستوریو دیموکراتی لەژیانی دەوڵەتی عوسمانیدا، کارێکی مێژوییو گرنگبو. یەکەمین جاربو نوێنەرانی ئەو هەمو نەتەوە، زمان، رەگەز، دین، مەزهبە جیاوازانە پێکەوە کۆببنەوە، لەکاروباری دەوڵەت بدوێن. باسی گیروگرفتو ناتەواوییەکانی بکەنو، بۆ دۆزینەوەی چارە بگەڕێن.

عەبدولحەمید جەنگی روسی- عوسمانی(1877) کردە بەهانەی هەڵوەشاندنەوەی مەجلیسو لەکارخستنی دەستور. رێگەی((حوکمی ئیستبدادی)) گرتەوە. کەوتە لەناوبردنو راونانی ئازادیخوازان. داودەزگای جاسوسی بەهێزی بۆ سەرکوت کردنی نەیارەکانی دامەزراند. هەمو جۆرە ئازادییەکی چ وەکو تاك لەهاولاتییان((رەعییەت))و، چ وەکو کۆمەڵ لەگەلانی عوسمانی زەوت کردەوە.

لەئەنجامی جەنگو سەپاندنی پەیمانی بەرلیندا(1878)، دەوڵەتی عوسمانی لەئەوروپا: رۆمانیا، بولغاریا، بۆسنە، هەرسك، چیای رەش، سیرب، قوبروسو، لەئاسیاش: ئەردەهان، باتوم، قارسی لەدەسدا. دوایی تریش تونس، میسر، سودانی لێ دابڕا. شێخ عوبەیدوڵڵا لەهەڵسەنگاندنەکەیدا بەهەڵە نەچوبو" ئەو دەوڵەتە تا ئەهات لەهەڵوەشان نزیك ئەبوەوە.

عەبدولحەمید بەهیچ جۆرێ ئامادە نەبو لەگەڵ چاکەخوازانی عوسمانی بسازێ. بەڵکو تائەهات ترسو تۆقاندنی زیاتر ئەکردو، هەر نیشانەیەکی ئازادی ئەدی کوێری ئەکردەوە. هەموخواستێکی دیموکراتی ئازادیخوازانی تورکو، هەمو خواستێکی ئازادی دینیی گەلانی ناموسوڵمانو، هەمو خواستێکی ئازادی نەتەوەیی گەلانی نەتورکی، بەمەترسییەکی گەورە دائەنا بۆ سەر دەسەلاتی خۆیو پایەکانی دەوڵەت. جامیعەی ئیسلامی((پان- ئیسلامیزم))ی کردبوە بنچینەی سیاسەتی نزیك خستنەوەی گەلانی موسوڵمانی کوردو عەرەبو ئەلبان. هەر بۆ راکێشانی ئێلەکانی کوردو، بەکارهێنانیان بۆ سەرکوت کردنی هەڵگەڕانەوەی ناوەوەو، شەڕ لەدەرەوەی سنور دژی روسیاو ئێران بەهەزارانی لەریزی((حەمیدیە سواری ئالایلری))دا سازدا.

ئەگەرچی هەمو گەلانی عوسمانی لەژێر باری زۆرداری عەبدولحەمیدا توشی کوێرەوەری بوبون، بەلام نەتەوەی ئەرمەنی لەهەموان پتر توشی مەینەتیو کوشتنی بەکۆمەڵو، دەربەدەری بون.

ئازادیخوازانی عوسمانی، کە لەمێژودا بەلاوانی تورك((ژون تورك)) ناسراون، کەوتنە شێوەی جۆراوجۆری خەبات، لەوانە دروست کردنی رێکخراوی نهێنیو، بلاوکردنەوەی گۆڤارو رۆژنامە لەدەرەوەی ولات، بۆ گێرانەوەی دەستور. لەم خەباتەدا جگە لەئازادیخوازانی تورك، تێکۆشەرانی کورد، ئەرمەنی، عەرەب، ئەلبانی... بەشداربون، تەنانەت دو

لەدامەزرێنەرانی((ئیتحادو تەرەقی))، ئیسحاق سکوتیو عەبدوڵلا جەودەت، کورد بون.[53]

عەبدولحەمید بەخۆشی ملی بۆ هیچ جۆرە گۆرانێکی دیموکراتیانەدا، تا سەرەنجام ئەفسەرانی حیزبی نهێنی((ئیتیحادو تەرەقی)) بەجولانێکی سوپایی لە ژێر ناوی((ئینقلابی عوسمانی))دا ناچاریان کرد دەستور بگێرێتەوەو، رێگەی هەڵبژاردنی مەجلیسی مەبعوسان بداتەوە(1908).

کێشەی جیاوازی دینیی، جیاوازی مەزەبی، جیاوازی نەتەوەیی لەوانە بو کەقەوارەی ئیمپراتۆریی عوسمانییان کلۆر کردبو. هەمو ئەوانەی رەگەز، زمان، نەتەوە، دین، مەزەبیان جیاوازبو چاوەرێی ئەوە بون لەژێر سێبەری ئینقیلابدا بەمافەکانی خۆیان بگەن. چەوسانەوەیان لەسەر هەڵ بگیرێو، وەکو یەك کەڵك لەمافی هاوڵاتی بونی عوسمانی وەربگرن. بەهیوا بون سەردەمی نویێ رێخۆش بکا بۆ چارەسەرکردنی دیموکراتییانەی کێشەی جیاوازی نەتەوەیی، دینیی، مەزەبی. هەمو ئەوانە بەخۆکەوتن" رۆژنامەو گۆڤاریان بەزمانی خۆیان چاپ کرد، رێکخراوی سیاسیوکۆمەڵایەتیو فەرهەنگییان پێك هێنا، خوێندنگایان بەزمانی خۆیان کردەوە، خۆیان ئامادە کرد بۆ بەشداربون لەهەڵبژاردنو لەژیانی سیاسی دەوڵەتدا.

((مەجلیسی مەبعوسان)) کەئەبو نوێنەری دانیشتوانی دەوڵەتی عوسمانی بێ، پاش هەڵبژاردنی کۆبووەوە، لەئەنجامی دەس تێوەردانی ئیتیحادییەکاندا، تا ئەندازەیەکی زۆر مافی گەلانی نە تورکو نە موسڵمان خورابو.

ژمارەی هەمو مەبعوسەکان 260 نوێنەر بو:

لەروی نەتەوەییەوە پێکهاتبوله"

119 تورك
72 عەرەب
23 یۆنانی
15 ئەلبانی
10 ئەرمەنی
8 کورد
4 جو
4 بولغار
3 سرب
2 فلاخ

لەروی دینییەوە پێکهاتبولە"
214 موسوڵمان
42 مەسیحی، هەمویان رۆمی ئورتودوکسو ئەرمەنی بون جگەلە 1 کاسۆلیك
4 جو[54]

دیارە ئەم نوێنەرایەتییە لەگەڵ کەمیو زۆری نەتەوەو دینو مەزەبە جیاوازەکانی گەلانی عوسمانیدا نەئەگونجا. سەرانی ئیتیحادی هەوڵیاندابو زۆرایەتییەکی تورکی موسوڵمان بۆ خۆیان لەناو مەجلیسدا دابین بکەن، بەجۆرێکی وەها هەرچییەکیان بویێ بیڕوێنن.

هەر زو نیازی ئیتیحادییەکان بۆ هەموان دەرکەت. ئەو دەسکەوتە دیموکراتییانەی گەلانی زۆرلێکراو بەدەستیان هێنابو، لێیان سەندنەوە. ئەو گروپو دامەزراوو رێکخراوە سیاسیو کۆمەلایەتیو فەرهەنگییانەی لەسەر بنچینەی هاونەتەوەییو هاودینیی دامەزرا بون قەدەغە کران. ئەو گۆڤارو رۆژنامانەی بەزمانی نە تورکی دەرئەچونو، ئەو خوێندنگایانەی بەزمانی نەتورکی کرابونەوە داخران. زۆر لەبەرپرسەکانی ئەو چالاکییانە درانە دادگا. لەناو ئەوانەدا((کورد تعالیو ترقی جمعیتی))و ئۆرگانەکانی((هەفتەنامەی کوردی- تورکی: کورد تعالیو ترقی غزتسی))و، گۆڤاری((کوردستان))و، ئەو خوێندنگایەی بۆ منداڵانی کورد کرابوەوە، قەدەغەکران. دۆخی گەلەکانی تریش لەهی کورد باشتر نەبو.[55]

سەرانی ئیتیحادی بەرنامەیەکی دیموکراتییان نەبو بۆ چارەسەرکردنی کێشەی جیاوازی دینییو جیاوازی نەتەوەیی. ناوەرۆکی بەرنامەکەیان((تورکاندن))ی هەموگەلانی عوسمانیبو.

لەلایەك بەندوباوی((جامیعەی عوسمانی))یان ئەهێنایە کایەوە، کەبەو پێیە ئەبو هەمو هاوڵاتییەکی عوسمانی بێگوێ دانە زمان، رەگەز، دین، نەتەوە لەسەر بنچینەی دڵسۆزی سیاسی بۆ دەوڵەتی عوسمانی، هەمو مافەکانی هاوڵاتی بونی عوسمانی هەبێو، لەبەرامبەر ئەوەشدا ئەبێ هەمو فرمانەکانی هاوڵاتی بون بەجێ بێنێ. ئەمە ئەی توانی هەمو گەلانی عوسمانی کۆبکاتەوە. لەگەڵ قازانجی گەلە نە تورکو، نە موسڵمانەکانیش ئەگونجا. هەرچەندە کەسانێ هەبون بەراستی باوەڕیان بەم سیاسەتە هەبو، بەدڵسۆزییەوە کاریان بۆ چەسپاندنی ئەکرد، بەلام سەرانی((تورك

اوجـاقى)) ئەمـەيان بـۆ تـەفرەدانى خـەڵكى نـە تـوركو، نـە موسـڵمان بەكارئەهێنا.

لەلايـەكىترەوە بەندوباوى((جاميعـەى ئيسـلامى))يان بـڵاو ئـەكردەوە، كەئەويش لەلايەكەوە بۆ تەفرەدانى گەلانى موسـڵمانى نـە تـوركى ژێردەسـتى عوسمـانىبو، بـۆ ئـەوەى بـەبيانوى دڵسـۆزى بـۆ دەوڵـەتى ئيسـلام(دەوڵەتى تورك)و، خەليفەى ئيسلام(سوڵتان)و، مەترسى نفـوزى دەوڵـەتانى مەسـيحى ئەوروپا، لەخواستە نەتەوەييەكانى خۆيان دوربخەنەوە. لەلايـەكىترەوە بـۆ پەرەپێـدانى نفـوزى دەوڵـەتى تـورك بـو لـەناو موسـڵمانانى دەرەوەى سـنورى عوسمـانى كـە لـەو سـەردەمەدا هەنـدێكى كـەوتبـوە ژێردەسـتى دەوڵـەتانى ئەوروپى-مەسيحييەوە.

لە پاڵ ئەوانەدا بەگەرمى پڕو پاگەندەيان بـۆ باوەڕى((پـان- تـۆرانيزم)) ئەكرد، بەو مەعنايەى هەمو ئـەو گەلانـەى هاورەگـەزى تـوركن لەوڵاتـەكانى دەرەوەى دەسەڵاتى توركيا، ئـەبێ يـەك بگرنـەوە، رابـردوى پـڕ لەسـەروەرىو شانازى خۆيان بژێننەوە.

سەرانى ئيتيحادو تەرەقى هەر يەكێ لەم بەنـدو باوانـەى بـۆ مەبەسـتێكى ديارىكراو بڵاوئەكردەوە. ديارە ئەم باوەڕانە نەك هەر لەگەڵ يەكترى ناسـازو ناكۆك بون، بەڵكو ئەبونە هۆى هەڵوەشـاندنى يـەكێتى گـەلانى عوسمـانىو، خولقاندنى بەدگومانى لەيەكترىو، نەمانى دڵسۆزى بۆ دەوڵـەت. ((جاميعـەى ئيسلامى)) گەلە نە موسڵمانەكانى ئەوروژاندو، ((پان- تۆرانيزم)) گەلە نـە توركەكانى دردونگ ئەكرد. بەڵام سـەرانى ئيتيحـادى لەمێـژ بـو لە پـە يجورى بيرى((پێكهێنـانى زۆردارەكيـى تـەبايى نەتـەوەيىو دينيـى)) دانيشـتوانى دەوڵەتى عوسمانىـدا بـون. لايـان وابـو هـۆى دواكـەوتنى تـوركو، تێشـكانى لەهەمو جەنگەكان داو، لەدەس دانى يەك لەدواىيەكى ئەرزەكانى لـەبالقانو قافقاز، جياوازى نەتەوەيىو دينييە.

لـەمانگى ئـابى 1909دا((مەجليسـى مەبعوسـان)) كـە لـەژێر دەسـەڵاتى ئيتيحادييـەكاندا بـو، مـادەى 4 دەسـتورى بـەجۆرێك دەسـكارىكرد" مـافى دامەزراندنى ئە نجومەنى لەسەر بنچينەى نەتەوەو دين لەخەڵك سەندەوە. بۆ ئەوەى هاوڵاتييـەكى عوسمـانى كـەڵكى لەمافـە سـەلمێنراوەكانى نـاو دەسـتور وەربگرتايـــە ئـــەبو خـــۆى بـــەتورك دابنـــێ. ئـــەوەش لەگەڵدروشمەكانى((ئينقيلاب))دا، ((حوررييــەت، عەدالــەت، مســاوات)) نەئەگونجاو، پێچەوانەى گفتە كۆنەكانى سەرانى((ئيتيحادو تەرەقى)) بـوو

سەبارەت بەمافی وەکیەکیی موسوڵمانو ناموسوڵمانو، تورکو ناتورك. سەرانی ئیتیحادی ئەیان ویست بەزۆر هەمو نەتەوە نەتورکەکان لەبۆتەی نەتەوەیی تورکدا بتوێننەوە. ئەمەش لەناو دەوڵەتێکی فرە نەتەوە، فرە دین، فرە مەزەبی وەکو ئیمپراتۆری فراوانی عوسمانیدا ئەبوە هۆی هەڵوەشانو لەیەك ترازان. لەدڵسۆزیی سیاسی نەتەوە نە تورکو، گەلە نە موسوڵمانەکانی کەم ئەکردەوە، هەروەکو لەسەردەمی جەنگدا، بو بەهۆی هاوکاری عەرەب لەگەڵ ئینگلیزو هاوکاری ئەرمەنو ئاسوری لەگەڵ روس.

ئەرمەنییەکان لەسەردەمی عەبدولحەمیدا بەگەرمی پشتیوانییان لەتێکۆشانی ئیتیحادییەکانکرد. کە((ئینقیلابی عوسمانی)) سەرکەوت(1908)، بەهیوابون ئەوانیش لەژێرباری چەوسانەوەی دینییو زۆرلێکرانی نەتەوەیی دەربێن، بەلام((ئینقیلاب)) هیچ کام لەئاواتە نەتەوەییو دینییەکانی گەلە ژێردەستەکانی تورکی نەهێنایە دی. چەوسانەوەی ئەرمەنی، بگرە هەندێ جار کوشتاری بەکۆمەڵ، هەر بەردەوام بو، بێ ئەوەی کاربەدەستانی تورك هەنگاوی کاریگەرو راستەقینە بنێن بۆچارەسەرکردنی.

مەینەتی گەلی ئەرمەنی کەوتبوە سەر زمانی هەمو سەفیرانی دەوڵەتانی ئەوروپی. روسیا دەس پێشکەریکرد، پرۆژەیەکی بۆ چاکردنی هەلومەرجی ژیانی ئەرمەنیەکان لە 6 ولایەتی تورکیدا، کە زۆرایەتی دانیشتوانی کورد بون، داناو داوای جێبەجێ کردنی لەبابیعالی کرد. ئەگەرچی کاربەدەستانی تورك بەبیانوی ئەوەی خەریکی دانانی پرۆژەی چاککردنی دۆخی هەمو ولایەتەکانی تورکیان، ویستیان تەگەرە لەمکارە بدەن، ئەڵمانیاش بۆئەوەی پێوەندی باشی لەگەڵ تورك تێك نەچێ نەیویست هاوبەشی بکا، بەلام سەرەنجام سەفیرانی دەوڵەتانی ئەوروپی هەمو بەیەك دەنگ داوایان لەبابیعالیکرد، هەلومەرجی ئەرمەنییەکان لە 6 ولایەتی ئەرمەنی نشینی رۆژهەلاتیدا باش بکات. بابیعالی لەژێرگوشاری دەوڵەتانی ئەوروپیدا لەشوباتی 1914 دا بەناچاری ملی بۆ جێبەجێکردنی ئەم خواستەدا. بەپێی ئەو پرۆژەیە ئەبو" ئەرمەنیەکان ئازادی بەکارهێنانی زمانی ئەرمەنییان لەخوێندنگاکانی خۆیانو لەدادگاکاندا هەبێ، ئالا حەمیدییەکان، کە لەهۆزەکانی کورد پێك هاتبون، چەك بکرێن، ئەرمەنییەکانیش وەکو تورك مافی بەشدارییان لەدەزگاکانی دەوڵەتدا(لەوانە پۆلیسو ژاندارمری) هەبێ. بۆ چاودێری جێبەجێکردنی ئەم پرۆژەیە دو پشکنەری بێگانە، یەکێکی

هۆڵەندی بەناوی ویستنینکو یەکێکی نەرویجی بەناوی (هوف) ەوە، چونە ناوچەکەو، کەوتنە کار بۆ جێبەجێ کردنی.[56]

سەرکردە ئیتیحادییەکان پێیان وابو هەڵگیرسانی جەنگ، هەلێکی لەبارە بۆ جێبەجێ کردنی بۆچونە تایبەتییەکانی خۆیان لەمەڕ پێکهێنانی تەبایی دینیو نەتەوەیی لەتورکیا، بۆ ئەوەی دینو نەتەوە جیاوازەکان بەیەکتری لەناو ببەن.

بەهەڵگیرسانی جەنگو، دوایی تر بەشداری تورك لە پاڵ دەوڵەتانی ناوەندا، حکومەتی تورك لەگفتەکانی خۆی لەمەڕ جۆری ڕەفتارکردن لەگەڵ مەسیحییەکانی ژێر دەستەی عوسمانی ژێوان بوەوە، هەردو پشکنەری بێگانەی دەرکردو، ئەو ڕێوشوێنانەی بۆچاکردنی هەلومەرجی ژیانی ئەرمەنییەکان دانرابو، هەموی هەڵوەشاندەوە، بەڵکو هەوڵیدا رقو ناڕەزایی کورد لەناوچەکەدا بەگژ مەسیحییەکاندا بکا.

هەروەها مافی کاپیتولاسیون، کەبوبو بەکۆتێکی گران لە پێی سەربەخۆیی تورکیادا، ئەویشی هەڵوەشاندەوە.

سەرکردایەتی تورك، هەروەکو هێزی مرۆیی هەمو موسوڵمانەکانی ناو ئیمپراتۆری عوسمانی سازدا بۆ جەنگ، هێزی مەسیحییەکانیشی سازدا. کەوتە سەربازگیری لەناو مەسیحییەکانداو، بەهەزارانی لەئەرمەنیو ئاسورییەکانی کردە سەرباز لەریزی ئۆردوی تورکدا.

2/3قەتلوعامی مەسیحی(1915)

لەسەرەتای دەس پێکردنی جەنگدا، قەیسەری روسیا لەبانگەوازێکا داوای لەمەسیحییەکانی ناو دەوڵەتی عوسمانیکرد دژی دەسەڵاتی تورك راپەڕنو، هاوکاری سوپایی روسی بکەن بەرامبەر بەڵێنی ئازادیو سەربەخۆیی دوای بردنەوەی جەنگ. هەم سەرۆکی کەنیسەی ئەرمەنییەکان بەدەنگ ئەم بانگەوە چو[57] هەم مارشیمونو، داوایان لەگەلەکانی خۆیانکرد هاوکاری سوپای روسی بکەن. بەسەدان سەربازی ئەرمەنیو ئاسوری بەکۆمەڵو بەتاك ریزەکانی ئۆردوی تورکیان بەجێهێشتو چونە پاڵ هێزەکانی روسەوە، وەکو شەرکەر، رێبەر، چاوساغ... هاوکاری روسەکانیان ئەکردو رێگەی داگیرکردنی ئەرزی عوسمانییان پیشان ئەدان.

سەرانی ئیتیحادو تەرەقی، لەکۆنەوە خۆیان لەبەهانە بون لەمەسیحییەکان. پەڵپیان پێئەگرتن. ئەیان ویست بیانویەك بدۆزنەوە بۆ لەناو بردنیان. تێشکانی سەختی سوپاییان لەقافقاز، باشترین بەهانەبو بۆ

پەڵپ گرتن بەمەسیحییەکان، بەتایبەتی بەئەرمەنیو ئاسوری. ئۆباڵی ئەو تێشکانەیان لەئەستۆی ئەوان توندکرد. کەوتنە قەتلوعامیان. سەرکردە شۆڤێنییەکانی تورك توانییان هەستی دینیی کورد بوروژێننو، ناکۆکی دینیی نێوان گەلی موسوڵمانی کوردو مەسیحییەکان تیژ بکەنو، سەرەنجام بەریان بدەنە گیانی یەکتری بۆ ئەوەی بەکوشتنی یەکترییەوە خەریکیان بکەنو، دوژمنایەتییەکی لەچارەکردن نەهاتوی ئەوتۆیان لەناوا دروست بکەن، کەئیتر نەپەرژێنە سەر ئەوەی کەڵك لەهەڵکەوتنی هەلی جەنگ وەربگرن بەرامبەر دوژمنی هاوبەشیان، کەدەسەڵاتی تورکیبو. دوایيتریش کەوتنە راگوێزانی بەکۆمەڵی هەردو نەتەوە لەولایەتەکانی خۆرهەڵاتەوە بۆ ناوەوەی تورکیا. سەرەتا ئەرمەنی بەبیانوی((خیانەتی نیشتمانی))و دەس تێکەڵاوکردنەوە لەگەڵ روسیای دوژمنی تورکو، دوای ئەوان ئینجا کورد بەبیانوی ئەوەی ولایەتەکەیان بەهۆی پێشرەوی روسەوە، بۆتە مەیدانی جەنگ. تورك لەساڵانی 1914تا 1918 بەقسەی نیکیتین، لەو ناوچانەوە 700هەزار کوردیان بەنیازی گۆڕینی نەتەوایەتییان بەکۆمەڵ راگوێزرا، زۆریان فەوتان.[58]

3/3ئاسورییەکانی هەکاری

هێشتا ئیمپراتۆریی عوسمانی نەچوبوە مەیدانی جەنگەوە، کاربەدەستانی تورکیا ئەو مەترسییەیان هەبو، کەئاسورییەکان لەو جەنگەدا بەلای روسیادا دابشکێنن. لە22ی ئابدا حاکمی وان، لەسەر داوای حکومەتەکەی خۆی، بنیامین مارشیمونی بۆ گفتوگۆ بۆ وان بانگ کرد. لەم گفتوگۆیەدا حاکمی وان داوای لەمارشیمونکرد پشتیوانی لەروسیا نەکاتو، بەدڵسۆزی بۆ تورکیا بمێنێتەوە، بەرامبەر بەوەش بەڵێنی پێدا، ئاسورییەکان چەکدار بکەنو، رێگەیان بدەن لەخوێندنگاکانی خۆیاندا بەزمانی خۆیان بخوێنن. هەندێ دیاریشی دایە. مارشیمون هیچ گفتێکی دیاریکراوی نەدا بەکاربەدەستانی تورك. مارشیمون لەگەڕانەوەدا بەنامە ئاگادری سەرانی میللەتەکەی خۆی کرد کە پارێزگاری هێمنی بکەنو، فەرمانەکانی حکومەتی تورك جێبەجێ بکەن.[59]

بەشداربونی تورك لەجەنگداو، بانگی جیهاد دژی کافرانو، راپێچانی لاوانی هەمو گەلانی موسوڵمانو مەسیحی عوسمانی بۆ سەربازی بەناوی سازدانی گشتییەوە، دوایتر تێشکانی سەختی ئۆردوی تورك لەبەردەمی سپای روسیدا لەقافقازو ئازەربایجانو، هەڵاتنی بەکۆمەڵی سەربازە مەسیحییەکان لەڕیزی ئۆردوی تورکو، خۆشکردنی ئاگری بێ ئامانی ناکۆکیی دینیی

مەسیحی- ئیسلامی لەلایەن سەرکردایەتی تورکییەوە، ئاسورییەکانیشی لەشەڕێکی خوێناوییەوە گلاند. قەتلوعامی ئەرمەنی، بوبو بەبەشێکی سیاسەتی جەنگی تورك. ئاسورییەکان، وەکو گەلێکی مەسیحی نزیکی روداوەکان نەیان ئەتوانی خۆیان لەو گەردەلولە بپارێزن، گێچەڵی تورکی ئەوانیشی گرتەوە. کاربەدەستانی تورك هانی موسوڵمانەکانیان ئەدا دەسدرێژییان بکەنە سەر. دەیان ئاوایی ئاسوری نشینی هەکاری پاش تاڵانکردن، سوتێنران. سەدان ئاسوری، بێئەوەی هیچ تاوانێکیان کردبێ کوژران.

سوپای روسی سەروی خۆرئاوای ئێرانی گرتبو، کەوتبوە پێشرەوی لەکوردستاندا، گەیشتبوە وانو، تا ئەهات لەمەڵبەندی ژیانی ئاسورییەکان نزیکتر ئەبوەوە. لەنێوان کاربەدەستانی روسیو مارشیمونو سەرانی تری ئاسوریدا ئاشنایەتی دێرینە هەبو. لەماوەی هەڵگیرسانی جەنگدا، جگە لەبانگەوازی ئاشکرای قەیسەر بۆ گەلانی مەسیحی ژێردەستی تورك کەداوای شۆڕشو را پەرینی لێ ئەکردن، کاربەدەستانی روسی خەریکی پێوەندی بەردەوام بون لەگەڵ مەزنەکانی ئاسوری. هەستی دینییان ئەبزواندنو، دژی تورك هانیان ئەدانو، هەوڵیان ئەدا رایان بکێشن بۆهاوکاریو یارمەتی دانی سوپای روسی. چەند نامەیەکیان بۆ ئەو مەبەستە بۆ خودی مارشیمون نوسی. لەنامەیەکدا بۆیان نوسیبو کەئەوان بۆ رزگارکردنی ئاسوری لەزوڵمی عوسمانی هاتونو، داوایان لێ کردبو ئەویش چارەنوسی خۆی بەهاوپەیمانەکانەوە ببەستێ.

لە 12 ئازاری 1915 دا مەزنەکانی ئێلە ئاسورییەکان، بەسەرۆکایەتی پێشەوای دینییان، مارشیمون، کۆبونەوە بۆ دیاری کردنی هەڵوێستیان لەلایەنەکانی جەنگ، بەتایبەتی لەتورکیاو روسیا. بەشدارانی ئەم کۆبونەوەیە دو بۆچونی جیاوازیان هەبو" یەکێکیان پێی لەسەرئەوە دائەگرت کەدژی دەسەڵاتی تورك رابپەرن، بەهەمو توانـاوە هاوکاری سوپای روسی بکەنو، ئەو هەلە بقۆزنەوە بۆ رزگارکردنی نیشتمانەکەیانو، دامەزراندنی دەوڵەتی تایبەتی خۆیان بەیارمەتی روسیاو هاوپەیمانەکانی. ئەوی تریان لای وابو، تورك لەبیانوە لێیان، لەبەر ئەوە هەرچی گێچەڵێکیان پێ بکەن، ئەبێ ئەوان دان بەخۆیان دابگرنو، لەو شەڕەدا بێلایەن رابوەستن بۆ ئەوەی هیچ بەڵگەیەك نەدەن بەدەس تورکەوە، بیکا بەبیانوی لەناوبردنی بەکۆمەڵو دەرکردنی گشتییان لەنیشتمانی دێرینەی خۆیان.[60]

زۆرایەتی سەرانی ئاسورییەکان، لەناو ئەواندا مارشیمون خۆی، بۆ چونی یەکەمیان بەرێگەی رزگاریو سەرکەتنی گەلی ئاسوری ئەزانی. ئەم بۆچونە دور نەبون لەکارتێکرانی روداوەکانی ئەو ماوەیەی ناوچەکەو، کەڵەکە بونی داخی چەند قەرنی چەوسانەوەی قورسی دینییو زۆرلێکرانی سەختی نەتەوەیی لەژێر سایەی دەسەڵاتی عوسمانیدا. شکانی تورکو پێشڕەوی سوپای روسیو، نزیک کەوتنەوەیان لەناوچەکانی ئەوان، هیوایەکی زۆری لەلا دروست کردبون. تەجروبەکانی پێشویان لەگەڵ کاربەدەستانی تورک، تەنانەت هی سەردەمی چەند ساڵ پێشوتری((ئینقیلاب))، هیچیان جێگەی دڵخۆشیو مایەی هیوا هەڵچنین نەبون. بەڵکو هەموی یەك لەیەك تاڵترو هۆی نائومێدی بون. مارشیمونو سەرانیتری ئاسوری لەکێشانی هێزەکانی خۆیاندا توشی چەوت- هەڵسەنگاندن بون" جۆری پەروەردەکردنی جەنگیی ئازایانەی پیاوەکانی ئێلەکانیانو، هەڵکەوتی جوگرافی شوێنەکەیانو، سروشتی دژواری مەڵبەندەکەیانو، باوەڕی پتەو بەهاوپەیمانە دینییەکانیان... وای لێ کردبون توانای روکەشی خۆیان لەتوانای راستەقینەی خۆیان زیاتر دابنێن. نەمرود، خاوەنی بۆچونی بێلایەنی، خزمایەتی نزیکی لەگەڵ مارشیمون دادینەدا، بیرورا نەگونجاوەکانی لەگەڵ بۆچونی زۆرایەتی سەرانی گەلەکەی بونە مایەی تیاچونی سەری. هاونەتەوەکانی خۆی لەنرخی دەربڕینی بیروراکانیدا لەشیرین خەودا سەرییان بری.[61]

مارشیمون، بنیامین، پێشەوای دینیی گەلی ئاسوری لەقوچانس، بارەگای پیرۆزی نەستورییەکان، هەمانکاری هەڵبژارد کەشەریف حسێن کوڕی عەلی، لەمەککە، بارەگای پیرۆزی موسوڵمانەکانی دنیا دوایيتر کردی.

مارشیمون، دوای ئەم کۆبونەوەیە هێزەکانی خۆی سازدا، شۆڕشی دژی تورک راگەیاند. نامەی بۆ کاربەدەستانی تورك نوسی، کەئیتر ئەوان پێوەندی سیاسی خۆیان لەگەڵ حکومەتی تورك ئەبڕن. نامەی بۆ کاربەدەستانی روسیاش نارد، کە گەلەکەی ئەویش شان بەشانی هێزەکانی روسیاو دەوڵەتانی هاوپەیمانی هاوبەشی جەنگ ئەبن دژی تورك، بەهیوای ئەوەی بەئامانجەکانی خۆیان لە پێکهێنانی دەوڵەتی ئاسوریدا بگەن.

لەمانگەکانیئازار، نیسان، مایسو حوزەیراندا شەری خوێناوی لەنێوان چەکدارانی ئاسوریو هێزەکانی تورك بەهاوکاری لەگەڵ ئێلەکانی کوردا، قەوما. سیتو ئاغای ئورەماریو ئیسماعیل ئاغای ئەرتوشی بەشداری کاریگەریان کرد لە پەلاماردانی ناوچەکانی جیلو، باز، تیاری ژورو.[62]

تـەرازوی هێزەکـانی هـەردولا نابەرامبەرییـەکی گـەورەی تـێدابو. هێزەکـانی ئۆردوی تورك، پشت ئەستور بەهۆزەکانی کورد، لەهەمو لایەکەوە گوشاریان بۆ سـەر ناوچـەی ئاسـورییەکان زیـاتر ئـەکرد. ئەگەرچـی مەڵبەنـدی ژیـانی ئاسـورییەکان سـەختو شـاخاویبو، بـەڵام ناوچـەیەکی تەسـكبـو، لەهـەمو لایەکـەوە بـەدوژمن دەوری درابـو. مارشیمون چـەند جارێـك داوای یارمـەتی لەسـەرکردەکانی سـوپای روسکـرد بەدەنگیانـەوە بچـن، بـەڵام بـێ هودەبـو. مارشیمون خـۆی دو جـار چـو بـۆ سـەردانی کاربەدەسـتانی روسـی، بـۆ ئـەوەی پشـتیوانییـان بـەدەس بهێنـێو، یارمەتییـەکی ئـەوتۆی بـدەن لەناوچـەکانی خۆیاندا بتوانن بمێننەوەو، درێژەبە بەرەنگاریی بدەن.

جـاری یەکـەم، لـە 28 حـوزەیرانی 1915دا بـەرەو ورمـێ کەوتـە رێ، لەسەرەتای تـەموزدا گەیشـتە ئـەوێ. ئەگەرچی کاربەدەسـتانی روسـی گفتـی هـەمو جـۆرە یارمەتییـەکیان پـێداو، دەسـتەیەك سـەربازی روسـیو هەنـدێ تفەنگو تفاقی جەنگییان لەگەڵ نارد بۆ قوچانس، بەڵام کارێکی ئـەوتۆیان نەکرد گوشاری تورکییان لەسەر لابچێ یا کەم ببێتەوە.

جاری دوەم، لەکاتێکا کەهێرشی تورك تا ئەهات توندتر ئەبو لەسـەریان بـەجۆرێ لەهەنـدێ شـوێن هـەڵیان کەنـدبون. مارشیمون لەگـەڵ دەسـتەیەك لەنوێنەرانی گەلی ئاسوری لـە10ی ئـابی 1915دا لەرێگـەی باشـقەڵاوە بـۆ دیتنی چرنوزوبوف چوە سەلماس. لەوێشەوە مەلیك خوشابەی ناردە تەورێز بـۆ بینینـی کاربەدەسـتانی روسـی. بـەڵام کاربەدەسـتانی روسـی لـەباتی ئـەوەی بەدەنگ گەلی هاوپەیمانی خۆیانـەوە بچـنو، یارمـەتییان بـدەن لـەو شـوێنە ستراتیجییەدا بمێننەوە، کەئەی توانی کار لەڕەوتی روداوەکانی جـەنگ بکـا، بەتایبـەتی لەناوچـەی موسـڵدا، کەچـی کاربەدەسـتانی روسـی ئامۆژگـاری مارشیمونیانکرد" خـۆی، لەبـەر سـەلامەتی گیـانی، لەگـەڵ سـوپای روسـیدا بمێنێتـەوەو، ئاسـورییەکانیش هـەکاری چـۆڵ بکـەنو بکشـێنەوە بـۆ سـنوری ئێران.[63]

لەمانگی ئابی 1915ەوە ئاسورییەکانی هـەکاری لەنیشـتمانی نەتـەوەیی خۆیان هەڵکەنرانو، کۆچی بەکۆمەڵی یەکجارییان دەستی پێکرد.

روسـەکان، وەکـو دوایـی پێکهاتنـە نهێنییـەکانی نوێنـەرانی ئینگلیـزو فەرەنسە" سایکسو بیکۆ، لەگەڵ وەزیری کاروباری دەرەوەی روسیا، سـازانۆف، دەری خست، هیچ بەرنامەیـەکیان نـەبو بـۆ یارمەتیـدانی گـەلی ئەرمـەنی یـا ئاسـوری بـۆ بـەدی هێنـانی مـافی ئـازادی بڕیـاردانی چارەنوسـی سیاسـیو

دروستكردنى دەوڵەتى تايبـەتى نەتـەوەيى خۆيـان، يـا تەنانـەت بـۆ جـۆرێ لەئۆتۆنۆمى. بەڵكو سياسەتى روسى بريتێبو لەبـەكارهێنانى ئـەم دو گەلـە، وەكو دەسكەلايەك، بۆ ئەوەى پلانەكانى خـۆى لـەداگيركردنى ئـەرزى ئێرانىـو عوسمانىـدا بـەدى بهێنــێ، بـەو شـێوەيەى ژێـر بـەژێر لەگـەڵ دەوڵـەتانى هاو پە يمانى لەسەرى رێك كەوتبو.

4. روس و ئاسورى

$1/4$ روس و ئاسورييەكانى ورمێ

روسيه پـێش بينـى هەڵگيرسـانى جـەنگى لەگـەڵ تـورك ئـەكرد، بەكـەڵك وەرگرتن لە پە يمانى روسى- ئينگليزى(1907)، لە1912ەوە كەوتە دانـانى پلانــى دەسـگرتن بەسـەر نـاوچـەكانى نفـوزى خۆىـدا بەتايبـەتى شـوێنە ستراتيجييەكانى دەوروبەرى دەرياچەى ورمێ، بـۆ ئـەو مەبەسـتەش يـەكێ لـە تاكتيكەكانى ناردنى كونسوڵبو بۆ هەمو ناوەندە گرنگەكان، لەگەڵ هەريەكێ لەوانـە بـەنـاوى پارێزگارييـەوە هێزێكـى چەكداريشـى لەگـەڵ ئـەناردن، كـە بـەكردەوە ئـەوان لـەوێ دەسـەڵاتيان لـەباتى نوێنـەرانى دەسـەڵاتى لاوازى ناوەنديى ئێران ئەگرتە دەست.[64] لەهەر جێگەيەكى دەسەڵاتى روسـى لـێبـو، كاربەدەستى ئێرانى لايەنگرى خۆيان لێ دائەنا.

ناوچـەى ورمـێ يەكێكـە لەنـاوچـە تێكـەڵاوەكانى كوردسـتان، بـەهۆى روداوەكـانى چـەند سـەدەى دواييـەوە گـۆڕانى بنـەڕەتيى بەسـەر هەلومـەرجى ديموگرافىدا هاتوە، لەناوچەكەدا ئازەرى، كورد، ئاسورى، كلدانى، ئەرمەنى ئەژين. ئاوژن ئوبن، سەفيرى فەرەنسـى، لەگەشـتنامەكەى سـاڵى 1907ىـدا بەنـاو ئێراندا دەربـارەى ورمێ نوسيويتى:

((دەشتى ورمێ 350 ئاوايى تيايە. كێوى تـاقـانەى((بيزوداغ)) دەشـتەكە لەدەرياچـەكە جيـا ئەكاتـەوە، چـياى گـەورەتر دەورى ئـەوى داوە. تـەنگـەو چەمى((شەهرچايى)) لەو كێوانەوە هەڵ ئەقوڵێ. هەمو جێگەيەك ئـاوو هـەمو جێگەيەك سەوزە...

((...لەداوێنى چياكاندا، دانيشتوانى ئاواييەكان تورك(زمـان)و شـيعەن. بـەڵام لەبەرزاييـەكاندا خـەڵكى گونـدەكان كـوردو سـوننين. لەگـەڵ ئـەوەدا كەورمێ ناوەندى سروشـتى ژمارەيـەكى زۆرى دەسـتەى جيـاوازى دينـين، بـەڵام كەمايەتيەكى جێگەى سەرنجى ئەرمەنى، كلدانى موسوڵمان بون.

((لەنـاوشـاردا، مەسـيحيەكان لـەدو گـەڕەكى((كوردى شـەهر))و((مارت مريەم))(مريـەمى پـيرۆز، نـاوى كليسـايەكى كـۆنى نەسـتوريەكان كەئێسـتا

ئەوگەڕەکە بەو ناوەوە ناو ئەبەن) دانیشتون. لەدەرەوەی شار، ژمارەی ئەرمەنییەکان لە6000 کەس کەمترەو لە31 گوندا بڵاوبونەتەوە، بەڵام ژمارەی کلدانیەکان ئەگاتە30000 کەس، بەم جۆرە ناوەندی سەرەکی کلدانیەکانی دانیشتوی ئێران، ئەبێ لەم ناوچەیەدا دابنرێ. لەمەزەبە جیاوازە دینیەکان، هیچ کامیان وەکو مەسیحییەکانی کلدانی لەگەڵ یەك مشتومڕو کێشەیان نیە))[65]

ئەگەرچی ئازەریو کورد هەردوکیان بەدین موسوڵمانن، بەڵام ئازەرییەکان شیعەو کوردەکان بەزۆری سوننە بون. بەهۆی سیاسەتی ناوەندی دەوڵەتی ئێرانەوە ناکۆکیەکی نەتەوەییو ناکۆکیەکی مەزەبی لەنێوان هەردوگەلی ئازەریو کوردا دروست بوبو کەریشەکەی ئەگەڕایەوە بۆ چەند سەدەی رابردو، هاتنی سوپای روسی بۆ ئازەربایجانو دوایی تر هەڵگیرسانی جەنگی جیهانی ناکۆکیەکی تری لەناوچەکەدا خولقاند کەناکۆکی دینی مەسیحی-موسوڵمانبو، لەنێوان کوردو ئازەری لەلایەكو ئەرمەنیو کلدانیو ئاسوری لەلایەکی ترەوە.

لەسەرەتای سەدەی 20 هەمەوە میسیۆنێکی دینیی روسی لەورمێ بنکەیان دامەزراندبو، تا رادەیەك کاریان کردبوە سەر ئاسورییەکانو چەن هەزار کەسێکیان هێنابوە سەر مەزەبی ئورتودوکسو، گۆڤاری ئورومی-ئورتودوکسایان بەزمانی خۆیان بۆ دەرئەکردن، روسەکان هەوڵیان ئەدا ئەوان بهێننە ژێر باڵی خۆیانەوە ئەوانیش روسیایان بە پارێزەری خۆیان دائەنا.

لەدوای ساڵی 1912ەوە کەهەندێ لەهێزە چەکدارەکانی روسی چونە شارەکانی سەروی رۆژئاوای ئێران، ئەوان بەگەرمی پێشوازیان لێ کردن. ئاسورییەکان خۆیان بەوانەوە بەست بوەوە، ئەوانیش چەكو پارەیان ئەدانێو، لەبەرامبەر کاربەدەستانی ئێرانی، لەدەسدرێژی ئەیان پاراستن.[66]

کەشەڕ دەستی پێکردو، سوپای روسی بۆ بەهێزکردنی جێگاکانی خۆی لەئێراندا هێزی تری ناردە ئازەربایجان، ئاسورییەکان بەخۆشییەوە هەواڵەکەیان وەرگرتو، وەکو بەشێکی ئەوان کەوتنە هاوکاری سوپای روسیو بەرهەڵستی چالاکی عوسمانیو لایەنگرەکانی.

لەوشوێنانەی روس دەستی ئەڕۆیشت لایەنگرانی خۆی بەحوکمڕان دائەنا، لەکاتی هەڵگیرسانی جەنگدا حاجی صمدخان شجاع الدولەی مەراغەیی حاکمی ئازەربایجان بو، صمدخان((بەیارمەتی سەربازانی روسی هەمو رۆژێ بەتاوانی ئازادیخوازی چەند کەسێکی لەدار ئەدا، یا ورگی هەڵئەدڕین،

یاسەری ئەبرین))، حاكمی ورمێش، اعتمادالدولە بو، كەیەكێ بو لەهاوەدەستە نزیكەكانی صمدخان.[67]

2/4هێرشی تورك بۆ ئازەربایجان(تشرینی دووەمی1914)

لەگەڵ هێرشی گەورەی توركدا بۆ سەر قافقاز، لەچەند جێگایەكەوە پێشرەوی لەئەرزی ئێراندا دەستی پێكرد" لەسنوری بازرگانەوە بۆ لای ورمێو، لەسنوری بانەوە بۆ لای سابلاخ. لەهەردو قۆڵەوە پێشەنگی هێرشەكان، بەگوتەی كسروی: ((موجاهیدانی ئێرانو كورد))بون. سوپاییانی عوسمانی لەدوایی ئەوانەوە ئەگەیشتن.[68] لەنێوان ئۆردوی توركیدا، بەهاوكاری هەندێ لەئێلە كوردەكانو ئازادیخوازانی ئێران، وسوپای روسیدا چەند پێكدادانو پێكهەڵچونێك رویدا، سەرەنجام هێزەكانی عوسمانی توانییان دەس بەسەر سابلاخ، میاندواو، مەراغا...دابگرنو چەند كەسێكیان لە پیاوە ناسراوەكانی كورد، لەوانە: پیری تەریقەت شێخ بابا سەعیدی غەوس ابادی، سەیفەدین خانی ئەردەڵان حاكمی سەقز، حەمەخانی حاكمی بانە، حەمەحسێن خانی سەرداری بۆكان سەرداری موكری بەبیانوی دۆستایەتی روسەوە كوشت.[69]

ئۆردوی تورك لەمەراغاو سوپای عوسمانی لەتەورێز بارەگایان خستبو. هەر لەو ماوەیەدا ئۆردوی تورك لە((ساری قامیش)) سەركەوتنێكی بەسەر سوپای روسیدا بەدەس هێنا. لەئەنجامی ئەوەدا بۆ ئەوەی هێزەكانی روس توشی گەمارۆدان نەبن، فەرمانی پاشەكشەیان پێدراو، كتوپر ئازەربایجانیان چۆڵكرد، لەوانە شارەكانی تەورێزو ورمێ. صمدخان كەیەكێ لەدەسنێژەكانی روسبو، هەروەها سەدان ئێرانی تری سەربە روسیا لەبابەتی اعتمادالدولەی حاكمی ورمێو، ژمارەیەكی زۆر لەئاسورییەكان بەرەو ناوچەكانی ژێردەستی روس هەڵاتن.[70]

3/4مەینەتی ئاسورییەكانی ورمێ

ئاسورییەكانی ورمێ چارەنوسی خۆیان بەهێزەكانی روسییەوە گرێ دابو، لەبەر ئەوە خۆشیو ناخۆشییان بەندبو بەسەركەوتنی یا ژێركەوتنی ئەوانەوە. لەناو ئێرانییەكانیشدا كەم نەبون ئەوانەی بوبونە كوتەكی دەستی سوپای روسیو، هاوكارییان ئەكردنو، پاشەرۆژی خۆیان بەدەسەڵاتی ئەوانەوە گرێدابو. لەئەنجامی پێشرەوی لەناكاوی ئۆردوی توركو، كشانەوەی كتوپری سوپای روسی لەورمێ(16ی سەفەری 133ه كانونی یەكەمی 1914) ئاسورییەكانو ئێرانییەكانی سەر بەروس، كە لەژێر سایەی دەسەڵاتی روسیدا ئازاری هاوڵاتییانی خۆیان دابو، دوای كشانەوەی روس،

ئیتر ئەوانیش نەیان ئەتوانی وەکو جاران لەناوچەکەدا بمێننەوە. لەترسی گیانی خۆیانو، تۆڵەی تورکو کەسانی ئازاردراو کەوتنە هەوڵی خۆ دەربازکردن.[71]

کسروی لەو بارەیەوە نوسیویێتی:

((...رۆژی 11 هەمی دیماە بو روسەکان کتوپڕ ئەوێ(ورمێ)یان چۆڵکردو بەشێکی سوپاکەیان شاری بەرداو بەرەو سنور پاشەکشەیان کرد، بۆ بەیانی 12هەم پاشماوەی سوپاکەیان چوە دەرێ.

بەڵام ئەم پاشەکشەیەی ئەوان، لەگەڵ روداوێکیتر هاوکات بو، کەئەویش کۆچی ئاشوریو ئەرمەنییەکان بو، چونکە ئەوانە کەخۆیان بەروسەکانەوە بەستبوەوەو بە پشتیوانی ئەوان لەگەڵ هاوڵاتییەکانی خۆیان بەد رەفتارییان کردبو، لەچەند مانگی دوایدا دەستیان کردبو بەخوێنرێژیو تالان، لەم دەمەدا لەگیانی خۆیان ئەترسانو جێی مانەوەیان نەئەدی، ئەوەبو هەرکە لەرۆیشتنی ناکاوی روسەکان ئاگاداربون، بەتوندی شڵەژانو، لەگەڵ ئەوەی زستان بو زۆریان جگە لەهاورێیەتی روسو کۆچکردن لەئێران هیچ چارەیەکی تریان بەدی نەکرد. ئەوەبو بە پرتاو بەخۆکەوتنو ژیانی خۆیان تێکداو ئەوی توانیان بیبەن هەڵیان گرتو ئەوی نەیان توانی بەجێیان هێشت. نزیکەی 10 هەزار کەسیان لە پیاوو ژنو منداڵ لەخودی شارو ئاواییەکانی دەرەوەی بەرێ کەوتن. لەبەر ئەوەی زۆریان عەرەبانەو چوارپێیان نەبو سواری بن، بە پێ بەسەر بەفرو بەناو قوردا ئەرۆیشتن. هەندێ جار خواردنیشیان دەس نەئەکەوت. لەرێگا ژنانو منداڵان زەرەرێکی زۆریان بینی زۆریان نەیان توانیو لە پێکەوتن. چوارپێیەکی زۆر لەناو قورو چلپاودا فەوتان... کەسانێکی هەزار ساڵ لەوڵاتێکا ئاسودە ژیابونو، لەگەڵ هەمو جیاوازییەکی دینیدا، هەمو جۆرە دڵنەرمییەکیان لەخەڵك دیبو، چی وای لێ کردن نمەك نەناسی بکەنو، هەرکە پێی بێگانەیەك گەیشتە وڵات، بدەنە پاڵیانو، لەگەڵ هاووڵاتییەکانی خۆیان خرا پە بکەنو، بەدڵخوازی بێگانەکان دەس بدەنە تفەنگ خوێنی خەڵکی برێژن؟ ئەبێ سزای قورسی ئەو جۆرە کەسانە بدرێو، ئەوەی ئەیان دیو ئەیان چێشت کەمبوە، ئەوەی ئازاری دڵی ئێمەی ئەدا حاڵی ژنەکانو منداڵەکان بو کەهیچ گوناهێکیان نەبو.

... وەکو وتمان پاشەکشەی روس کتوپڕبو، بۆیە هەمو مەسیحییەکان پێیان نەزانی، ئەگەر پێشیان زانی بێت دەرفەتی رۆیشتنیان نەبو، لە45000 کەس کەموزۆر کەژمارەی ئەوانەبو لەو دەوروبەرانە، تەنیا 10000 کەس یا

کەمتر توانیان لەگەڵ روس بڕۆن، ئەوانیتریان کەمابونەوە هەرکە لەچۆنایەتییەکە ئاگاداربونو لەو لاشەوە هاتنی کوردو تورکیان ئەبیست، لەگوندەکان خانوەکانی خۆیان بەجێ ئەهێشت، لەگەڵ ئەوەی ئەیان توانی لەگەڵ خۆیان بیهێنن لەگاو مەڕو کەلوپەلو خواردن رویان ئەکردە شارو، ئەچونە باخی نەخۆشخانەی ئەمریکایی یا پەنایان ئەبردە بەر سەرای میسیۆنی فەرەنسی، تەنیا دو گوندی کوگ تەپەو گلپاشین چۆڵ نەبو کەداستانی ئەوانیش ئەبینین.

ئێرانییەکان لەو هەلومەرجەشدا لەیارمەتیو دڵنەرمی نەوەستان، ژمارەیەکی زۆریان چ ئەوانەی شارو، چ ئەوانەی گوندەکان بردەماڵەکانی خۆیان. لەسەلماسیش لەگەڵ ئەرمەنییەکان هەمان رەفتاریان کردو ئێمەش زۆریی زانیارییەکانی خۆمان لەنوسینەکانی مەسیحییەکانەوە وەرئەگرین، ئەمەیان خۆیان نوسیویانە:

هەرکە رۆیشتنی روسەکان زانرا، سوپای عوسمانی کە لەو نزیکانەبو، روی کردە ورمێ. لە پێش ئەوانەوە کوردەکان بەژمارەیەکی زۆر لەچیاکانەوە دابەزین، تاقمێکیان لەگوندەکاندا بڵاوبونەوە، کەوتنە تالانو راووڕوت، دەستەیەکی زۆریشیان رویان کردە شار، دو رۆژبو روسەکان رۆیشتبون کەئەوان گەیشتنە ورمێ. لەبەر ئەوەی اعتماد الدولەی حکومڕانی ئەوێ لەهاودەستەکانی صمدخان بو، لەزەمانی حوکمڕانی خۆیدا بەئارەزوی روسەکان رەفتاری کردبو، خوێنی بێ گوناهانی رشتبو، لەم کاتەدا لەگەڵ روسەکان رۆیشتبو. کەسێ نەبو ئاگاداری شارو بەرگیری لەکوردەکان بکا. بێ ئەوەی هیچ شەڕێ روبدا هاتنە ناو شارەوە. دەستیان کرد بەتالان. دو شەوو دو رۆژ خەریکی تالانی بازاڕو ئاژاوە بون. بەدوی ئەواندا رەشیدبەگ فەرماندەی عوسمانی بەسوپاکەیەوە گەیشتو بەری تالانو ئاژاوەی گرتو چەند کوردێکی بەگوللە کوشت. ئەو چەند رۆژەی رەشیدبەگ لەشاربو ئارامیو خەڵکی چ مەسیحیو چ موسوڵمان ئاسودەبون. بەڵام لەبەر ئەوەی روسەکان بەر لە پاشەکشەیان خویان گرتبو، لەوێ هێزیان هەبو، رەشیدبەگ بەهێزەکانی خۆیەوە چوەسەریان. لەسەلماس لەشکرێکی رێك خست. کاروباری شارکەوتە دەست نوریبەگو راغب بەگ، کەدو کەس لەسەرکردە بەد رەفتارەکانی عوسمانی بون، ئەوانە کەوتنە ستەم کردنو ئازارێکی بێ ئەندازەی مەسیحییەکانیاندا. ئەرشەد همایون تا ئەیتوانی مشوری خەڵکی ئەخوارد، مەسیحییەکان زۆری لێ رازیبون. بەڵام لەراغب بەگو لە

مجدالسلگنه، کەدابویە پاڵ عوسمانییەکانو دەستەیەك لەموجاهیدانی لەخوی خڕکردبوەوە، لەقوچ عەلیخانو ئەوانیتر زۆر بەگلەیی بونو، هەندێ داستانیان نوسیوە کە بەئاسانی ناتوانرێ باوەڕی پێ بکرێ. ئێمە نازانین ئەم داستانانە تاچ ئەندازەیەك راستن، بەڵام لەبەر بێلایەنی، ئەیان گێڕینەوە:

ئەنوسن لەکوك تەپە 2 هەزارکەس لەئاسورییانی ئەم گوندو ئەو گوند کۆبوبونەوە، ژنەکانو منداڵەکان پەنایان بردبوە بەرکلێسەکەو پیاوەکانیشیان بەتفەنگەوە لەسەربانەکان پاسەوانییان ئەکرد. کوردەکان دەوری ئەوییان گرتو، بو بە پێکادان. لەبەر ئەوەی کوردەکان زۆربون، مەسیحییەکان مردنیان لەبەر چاوبو، نائومێدانە تێ ئەکۆشان. بەڵام لەم کاتەدا دکتۆر پاکاردی ئەمریکایی کە لەگەڵ دوسێ کەس لەشار دەرچوبون بە مەسەلەکەی زانی، لەگیانی خۆی نەترساو بەرەو ئەوێ چو. لەسایەی ئەو ئاشنایەتیو دۆستایەتییەوە کە لەگەڵ هەندێ لەسەرانی کوردی هەبو، توانی رێ لەشەڕ بگرێو چوە ناو گوندەکەوە مەسیحییەکانی بینیو، وای لێ کردن دەس لەشەڕ هەڵبگرنو تفەنگو گوللەکانیان دابنێنو، لەئاواییەکە دەربێن. هەمویانی لەگەڵ خۆی هێنا بۆ شارو، گیانی 2 هەزارکەسی کڕییەوە. ئەم داستانە لەڕۆژە سەختەکانی هاتنی کوردەکاندابو، سێو ئەوەندە رۆژ پاش ئەوە، لەناو خودی شاردا داستانێکیتر رویدا، کە 60 کەس لە پیاوە ناسراوەکانی ئاسورییان لەسەرای میسیونی فەرەنسی راکێشابوە دەرەوەو گرتبو، رۆژی دوەمی ئەسفەند(22ی شوبات)، بەشەو هەمویان بردنە دەرەوەی شارو گوللەبارانیان کردن، تەنیا یەکێکیان لەمردن رزگاریبو، بەبرینداری خۆی گەیاندەوە مەسیحییەکانو چۆنایەتییەکەی بۆ گێڕانەوە.

دو رۆژ دوای ئەوەش داستانی گلپاشین رویدا. ئەم گوندە کەئاواییەکی ئاسوری نشینی گەورەبو، کاتێ تورك گەیشتنە ورمێ، ئاسورییەکان نوێنەری خۆیان ناردە لایانو، زینهاریان وەرگرت. لەگەڵخۆیان چەند کەسێکیان لێ بردنە ناو دێ. بەم جۆرە بەئاسودەی ئەژیان، تا شەوێکیان قوچ عەلیخان بەدەستەیەك موجاهیدەوە گەیشتە ئەوێ. بەناوی میوانییەوە لەماڵەکان دابەزین. دوای خواردنو خواردنەوە داوای 15 هەزار تومان پارەیان لەدەوڵەمەندەکانیان کردبو، لەبەر ئەوەی ئەوان نەیان توانی ئەو چەردە پارەیە کۆبکەنەوە 45 کەسیان لێ گرتنو شەوانە بردیاننە دەرێو گوللەبارانیان کردن. لەوانیش چەند کەسێ رزگاربونو چۆنایەتییەکەیان راگەیاند.))[72]

لەم رۆژانەدا 20 هەزار کەس لەم هەلاّتوانە خۆیان هاویشتبوە ناو سەرای نەخۆشخانەی ئەمریکاییەوە، بەهۆی تەنگی شوێنەکەیانو، کەمی خواردەمەنیەوە، نەخۆشی تیفۆئیدو تیفوسیان لەناودا بلاّوبووەوە. ئەم دەردە لەناو شاریش تەنییەوە. وەکو ئەلێن تەنیا لەمەسیحییەکان 5 هەزار کەس مردوە، دیارە لەخەلکی شارو دەوروبەریشی زۆر مردون.[73]

نیکیتین، کونسولی روس لەورمێ، لەگێرانەوەی ئەم روداوەدا ئەنوسێ:

((را پۆرتی میسیۆنێرەکانو ئەوەی بەچاوی خۆم دیومە رێگەم ئەدەن، تابلۆیەکی پچوکی زستانی 15-1914لە ورمێ بکێشم. دیارە رونکردنەوەی درێژی پێویستی بەلێکۆلینەوەیەکی جیاواز هەیە، من تەنیا بەکورتەیەکی ئەوە دائەکەوم، کە لەکاتی رۆیشتنی سوپای روسی لەورمێ لەسالی 1914دا کە بەدوی ئەویشدا کونسولو میسیونی ئورتۆدۆکس رۆیشتن. مەسیحییەکانی ناوچەکە وەکو شێت بەرەو سنوری قافقاز هەلاّتن، سەختی ئەم کۆچە لەمانگی کانونی یەکەمدا لەهەوای ساردی گەورە بەرزەکانو بەرێگە باریکە دژوارەکان کە پربون لەقشونو گاریو دروشکەو مێگەلو گاران، وەکو پێویست ناتوانرێ بهێنرێتە بەر چاو.

رێکخستنی ئاماری قوربانییەکانی ئەم روداوانە ناکرێ، کەسانێکی توانیان هەلێن، خۆشبەخت تربون لەوانەی بەهۆی نەبونی هۆی گوێزانەوە لەئاواییە دورەکاندا بەجێ مابون. ئەم بەدبەختانە، کاتێ کوردەکان هاتنە ناوچەکەو، دەستیان کرد بەکوشتنو تالاّن، رویان کردە شاری ورمێ، پەنایان بردە بەر میسیۆنەکانی کاتۆلیکیو ئەمریکایی. میسیۆنەکانیش نەیان ئەتوانی چەند هەزار کەس پەنا بدەن، بەهۆی زۆریو ترسو برسێتیو ماندویێتیو نەبونیکاری تەندروستییەوە ژیانیان زۆرخراپ بو. کوشتاری بەکۆمەلێش رویدا وەکو ئەوەی بەیەکجار 65 کەسیان بەزۆر لەمیسیۆنی فەرەنسی دەرهێناو بەجارێ گوللە بارانیان کردن، لاشەی ئەم قوربانییانە چەند رۆژێ لەو ناوەدا کەوتبو...))[74]

نیکیتین، خۆی شایەتی روداوەکانی ورمێ بوە. لەنوسینێکیتریدا چیرۆکی مەلایەکی کوردی ئەوێ ئەگێرێتەوە، وەکو هەلوێستی پێشەوایەکی دینیی کورد بەرامبەر جیهادو قەتلوعامی مەسیحییەکان، کە خۆی لەخۆیا مەعنایەکی مێژویی قولی هەیە بەتایبەتی بۆ هەلسەنگاندنی ئۆبالی هەرگەلە لەهەلگرتنی باری لێپرسراوێتی روداوەکانی ناوچەکەدا. نیکیتین نوسیوێتی:

مەلا سەعید لەناوکوردە خوێندەوارەکاندا یەکێبو لەوانەی لەکاتی ڕاگەیاندنی جیهادا بێ ئەوەی بترسێ بەرپەرچی دایەوە. لەسەر ئەوە گرتیانو، بردیانە لای حاکمی تورك. بەوە تاوانباریان کردبو فتوای دژی جیهاد داوە. مەلا سەعید بەم جۆرەی لای خوارو دیفاعی لەخۆی کرد: ((من ئینکاری ئەوە ناکەم کەفتوای ڕەتکردنەوەی جیهادم داوە، لەم بابەتەوە نە لەڕوی شەرعییەوە خۆم بەتاوانبار ئەزانمو، نە لەڕوی قانونییەوە، چونکە من لەهیچ جێیەکی شەریعەتی خۆماندا نەم دیوە، فتوای کوشتنی خەڵکی بێدیفاعو بێگوناه درابێ. لەلایەکی تریشەوە، قانونی حکومەت تا ئێستە نەك هەر فەرمانی کوشتنی کەسی دەرنەکردوە، بگرە بە پێچەوانەوە، پارێزەری مافەکانی خەڵك بوە... بەڵام دەربارەی پشتیوانی فتواو حوکمی کەبۆ جیهاد دراوە، من پێم وایە کەڕەحمو مروەتو عیلمو مەعریفەتی شێخ سەلامو، عەدالەتو ئینسافی خەلیفە(سوڵتانی عوسمانی) زۆر زۆر لەوە بەرزترە کەفتواو حوکمی کوشتاری ڕەعییەتی بێچارە(مەسیحیو نەستۆری) بدەن، ئەو ڕەعییەتانەی لەزەمانی حەزرەتی محەمەدی پێغەمبەری ئیسلامەوە تا ئێستە دەستیان نەداوەتە چەکو دژی ئێمە نەجەنگیون.))[75]

4/4هاتنەوەی ڕوس بۆ ورمێ(مایسی1915)

ڕوس تا مەرەند کشابونەوە لەوێ لەشکرگایان دامەزراندبو. تورك بەرامبەر بەوان لەسۆفیان بون. لەم لاشەوە تورك لەسابلاخو ورمێو، هێزەکانی ڕوس لەخوی دامەزرابون. چەند هەفتەیەك بەبێ شەڕ تێپەڕی. بەڵام کەڕوس لەقافقاز دەس پێشکەری گرتەوە دەستو ئۆردوی تورکی تێکشکاند، فەرمانیان بۆ چرنوزوبوف دەرکرد بگەڕێتەوە شوێنەکانی پێشوی لەئازەربایجان. لە23ی دیماه دا هەڵیان کوتایە سەر هێزەکانی تورك لەسۆفیانو ڕۆژی دوایتر تورکیان لەسوالان شکاند. ئەم هەواڵانە گەیشتنە تەورێز. تورك بەبێ شەڕ لەوێ کشایەوە. 25ی مانگی دەی ڕوس چوە ناو تەورێزەوە.

لەفەروەردینی1294دا هێزێکی گەورەی تورك لەئەستەموڵەوە گەیشت. چەند تێهەڵچونێکی خوێناوی لەڕۆژئاوای دەریاچەی ورمێدا ڕوی دا. خەلیل بەگ(دوایی بو بە پاشا) سەرکردەی ئۆردوی تورك لەدیلمانو خوی تێشکا. ڕوس هێزێکی تری لەقافقازەوە بۆ پاڵپشتی نەزەربیگۆف نارد. سوپای ڕوسی، ئۆردوی تورکی لەناوچەکانی نێوانی دەریاچەی ورمێو گۆلی واندا ڕاماڵی.

سەرکردایەتی قافقاز پلانێکی دانابو، بۆ چاوترساندنی کورد. بۆ ئەوەی کورد بەدەردێ ببەن جارێکیتر نەوێرێ بداتە پاڵ ئۆردوی تورکو، زاتی ئەوە نەکا دەردیسەر بۆ روس دروست بکا. جێبەجێ کردنی ئەم پلانە بەجەنەراڵ شارپانتیە سپێردرا.

کسروی، درێژەی ئەم پلانەی لە((تاریخ نگامی جنگ بین المللی))ەوە بە مجۆرە، وەکوخۆی، راگوێزاوە:

((بۆ جێبەجێ کردنی پەلاماری سوارە نیزام کەفەرماندەی سوپای روس لەدەوروبەری دەریاچەی رەزاییەدا بەتەمای بو، هێزەکانی ژێرو بو: لەشکری سواری قافقازو تیپی3ی قزاق(زابایکالسکی) بەسەرکردایەتی جەنەراڵ ئستویانوسکی لەژێر فەرماندەیی گشتی جەنەراڵ شارپانتیە فەرماندەی لەشکر سواری قافقاز.

لەنیوەی دوەمی مانگی نیساندا(تەقویمی یولیوسی کۆن بەکارهێنراوە) تیپی3ی قازاق(زابایکالسکی)و ئاتەشبار2 بەفەرماندەیی جەنەراڵ ئستویانوسکی لەسنوری قارسەوە بەرێی ئاسنیندا نێردرایە جولفاو تەورێز.

لەکۆتایی نیساندا گوێزانەوەی لەشکرسواری قافقاز بەرێی ئاسنیندا بەرەو جولفا دەستی پێکرد. لەشکری گۆرین پێك هات بو لەهەنگی16ی دراگون(تورسکوی)و هەنگی17ی دراگون(نیژگورودسکی) هەنگی18ی دراگون(سورسکی)و هەنگی1ی قازاق(خاییورسکی)و گوردانی تۆپخانەی شاخێ، هەمو سوارنیزامی جەنەراڵ شارپانتیە بریتی بو لە36 ئاسواران، 22 تۆپو 8 مەترەلوز.

رۆژی 6ی مایس لەتەورێز کۆبونەوە. هێزی ناوبراو تا10ی مایس لەوێ مایەوە، تا بەشی لۆجستیك هۆی گوێزانەوەی ئامادەکردو گوێزانەوەی فیشەکی بەحوشتر دابینکرد، چونکە ئیتر جادەیەکی بەکاری پێچکەبێ لەرێدا نەمابو.

9ی مایس تیپی3ی قزاق(زابایکالسکی) کە پێشەنگی هێزەکە بو لەتەورێزەوە جولا، 10ی مانگ لەشکر سواری قافقاز بزوت.

رۆژی 11ی مایس تیپی 3ی قزاق(زابایکالسکی)و رۆژی 13ی مایس لەشکری قافقاز گەیشتنە نزیکیمیاندواو.

رۆژانی12و13 هەموی خەریکی پەرینەوە بون لەچەمی زەرینە(روباری جەغەتو). ئاوی روباری ناوبراو لەبەهارا زیاد ئەکاو پانایییەکەی ئەگاتە3 کیلۆمەتر. لەبەر ئەوەی پردی لەسەر نەبو هەمو سوارە نیزامی روس بەمەلە

پەرینەوە. بۆ پەڕاندنەوەی تۆپو فیشەكو چەكو شتىتر، چەند موهەندیسی پردێکی قەیاغییان لەسەر بەست.

هێزی سواری ناوبراو پاش پەرینەوە لەروبار، لەنزیك میاندواو راوەستاو لای شاهین دژ(سایین قەلا)و مەهاباد كەوتە نۆرین. رۆژی15ی مایس هێزی سوارە بەرەو مەهاباد بزوتو لەنزیکی میراوا لەگەڵ دەستەجاتی کورد تێك هەڵچونو، راویان نانو تا داهاتنی تاریکی بەدویانەوە بون.

رۆژی15ی مایس هێزی سوار پاش پێکادانێکیکەم لەگەڵ کورد شاری مەهابادی گرت، کەسێکی ئەوتۆ لەشارا نەبو، کونسولگەی روس کەکوردەکان ئاگریان تێ بەردابو، هێشتا دوکەڵی لێ بەرز ئەبووەوە. چەند رۆژێ بەر لەداگیرکردنی، سەرهەنگ یاس کە لەوێ مابو، لەلایەن کوردەکانەوە کوژرا بو، کوردەکان سەرەکەیان بەنیزەدا کردبو، بەدێهاتەکاندا گێرا بویان.

رۆژی16ی مایس هێزی سواری روس لەمەهاباد مایەوەو، کەوتە نۆرینی سەردەشتو شنۆ.

رۆژی18 هێزی سوار لەشنۆ نزیك كەوتەوە، گوردانی ئەمنیەی عوسمانیو کوردی لێ بون. کوردەکان لەوێ بەرهەڵستییەکی توندیان کرد، بەڵام روس بەزویی لەشار دەری پەراندنو، کوردەکان بەرەو موسل هەڵاتن.

هێزی سواری روس رۆژی19ی مایس لەنزیك شنۆ راوەستا، کەوتە نۆرینی لاکانی خۆراواو خوارو. رۆژی20ی مایس بەرەو زۆر هەڵکشا. پاش برینی دو مەنزڵ رێگەو تێپەرین لەکوێرەرێ سەختەکانی چیاکان گەیشتە رەزاییە، نزیکەی هەفتەیەك لەم شارەدا مایەوە.

بەم پێیە هێزەکانی سوارە نیزام کارەکانی خۆی، کەجوڵان بو بەکەناری دەریاچەی رەزاییەدا، ئەنجام دا.

بزوتنی سوارە نیزامی روس بەتۆپخانەو موسەلسەلی زۆرەوە، کارێکی قوڵی لەناو ئێلاتدا کرد، دوای ئەوە تا ماوەیەك لەمەڵبەندی ئازەربایجان واتە لەتەنیشتو پشتەوەی سوپای روسیدا ئارامیی تەواو جێگیر بو، هیچ دەردەسەرێکیان بۆ دروست نەبو.

ئیتر روسەکان ئەیان توانی لەو هێزانەی بۆ ئازەربایجانیان ناردبو، کەم بکەنەوە. بۆیە هەمو پیادە نیزامی ئەو هێزەیان بەرەو مەلازگرد نارد. ئەم کەمکردنەوەیە هیچ کارێکی نەکردە سەر دۆخی ئەوان لەسەروی خۆراوای ئێران.

لەبەر ئەوەی هێزی سوارەی نیزام ئەرکەکانی خۆی بەجێهێنا، فەرماندەی قافقاز فەرمانیدا بەهێزی ناوبراو بچێ بۆ مەڵبەندی وانو بداتە پاڵ سوپای 4ی قافقاز.

پەلامارەکەی سوارەی نیزام ئەگەرچی800 ڤیرست(ڤیرست ئەندازەیەکی روسییە بۆ پێوانی رێ، نزیکەی هەزار مەترە) رێی پێوابو، بەڵام چونکە بەوردی رێك خرابو، کاتێ چوە پاڵ باڵی چەپی سوپای 4ی قافقازەوە، لەدۆخێکی تەواو رێکوپێکدا بو.))[76]

کسرویش ئەمگێرانەوەیەی پێ ناتەواوە، چونکە توخنی ئەوکوشتارو کاولکارییە نەکەوتوە کەسوپای روسی لەسەرەرێی خۆیدا کردویەتی. سەرکردایەتی قافقاز، دەستەی چەکداری لەمەسیحییەکانی کوردستان، بەتایبەتی لەئەرمەنیو ئاسوری، پێك هێنابو، لەهێرشەکانیدا بۆ سەر کوردستان ئەوان ئەبونە پێشەنگی سوپاو، دەستیان لەهیچ تاوانێ نەئەگێرایەوە.

لەم کەینوبەینەدا هێزەکانی روس، بەگوتەی تمدن((هەر بەگەیشتنیان بۆ سابلاخ، ئەوێیان قەتلوعام کردو، لە22ی مایسدا کوردەکانی شنۆیان بەجۆرێکی وەها سەختو بێ بەزەییانە تەمێکرد، کەئیتر شنۆ تاچەندین ساڵ نەیتوانی راست بێتەوە))[77] هەر لەو هێرشە گشتییەدا چەند کەسێکیان لە پیاوە ناسراوەکانی کورد کوشت لەوانە قازی فەتاحی سابلاخیو، چەند کەسێکیان بەگیراوی رەوانەی قافقاز کرد، لەوانە سمکۆی شوکاكو سەید تەهای شەمزینی.

5/4 تۆڵەی ئاسوری لەخەڵکی ورمێ

لەکاتی هاتنی ئۆردوی عوسمانیدا اعتماد الدولە لەگەڵ روسەکان هەڵاتبو، لەجێگەی ئەو عقيم السلگنه بو بەحاکمی ورمێ[78] ناوچەکە هەموی بوبو بەمەیدانێکی سەختی پێکادانی خوێناوی هێزەکانی روسو تورك. روداوەکانی ناوچەکە برینە کۆنەکانی ناکۆکییە دینیی، مەزەبی، نەتەوەییەکانی قوڵتر کردبو. ئەوەش بوبو بەهۆی نەمانی هیچ جۆرە ئاسایشو ئارامیو هێمنییەك. پشێویو ئاژاوە هەمو ناوچەکەی داگرتبو. چارەسەرکردنی ئەو هەلومەرجە ئاڵۆزاوە لەتوانای هیچ کاربەدەستێکی ئێرانیدا نەبو.

روداوەکانی ناوچەکە، گۆرانی یەك لەدوای یەکی حاکمەکانی بەدوادا ئەهات. لەدوای کشانەوەی تورکو هاتنەوەی سوپای روسی حکومەتی ئێران،

یمـین الدولـه، یـەکێ لەشـازادەکانی قاجـاری، لەجێگـەی عقـیم السـلگنە بەحاکمی ورمێ دانا.[79]

ئاسورییەکان، کەتوشی زەرەرو زیانی گیانیو ماڵیو دوچاری ئـازارێکی زۆر بو بونو، روسەکان چەکداریان کردبون، پشت ئەستور بەسوپای روس کەوتنـە تۆڵـە کردنـەوە لەخـەڵك. داوای بـژاردنی ئـەو زەرەرانـەیان ئـەکرد کـەلێیان کەوتبو. یمین الدولـەش ئەیویست دڵسۆزیو گوێرایـەڵی خـۆی بـۆ روسـەکان دەربڕێ. کەوتە گرتنـی ئەوانـەی ئـازاری ئاسـوریيانْدا بـو. مـاڵو مڵکـی زەوت ئەکردن. نزیکەی 2 هەزار کەسی خستە زیندانـەوە.[80] کاربەدەسـتانی عەجـەم هەوڵیان ئەدا کەڵك لەم ئاڵۆزییە وەربگـرن بـۆ دەوڵەمەنـد کردنـی خۆیـان.[81] نازناوو کاروباری حکومەتییان بـە پارە لـەدەرباری قاجـار ئـەکری، ئـەوانیش شوێنەکانی خوار خۆیان بـەبێ گوێدانـە لێوەشـاوەییو شـارەزایی بـەدراوی زۆر ئەفرۆشتەوە.[82]

هاوزەمـان لەگـەڵ ئەمـەدا، هەنـدێ لەئەرمەنییـەکانی قافقـاز هاتبونـە ناوچـەی ورمـێ دەسـتەی((قاجاغ))یان پێـك هێنـابو، هـەر شـەوە بەسـەر گوندێکیاندا ئـەداو تالآنیـان ئـەکرد.[83] پشـێوی لـەناو ورمـێو دەوروبەریـدا بەئەندازەیـەك زیـادی کـرد، بۆئـەوەی ئاسـورییەکان دەس لـەتالآن کردنـی خەڵكو راووروت هەڵبگرن، حکومەت بەناچـاری کۆمیسـیۆنێکی پێـك هێنـا بـۆ لێکۆڵینەوەی گازندەی مەسیحییەکان، ئـەم کۆمیسـیۆنە داوای جێبـەجێکردنی ئەم خواستانەی کرد:

((1. موسـوڵمانەکان ئـەبێ کـەلوپـەلی بـەتالآن بـراوی مەسـیحییەکان بدەنەوە بەخاوەنەکانی"

2. ئەو کچانەی لەموسڵمانەکان مارەکراونو لەماڵی ئەواندا ئـەژین، ئـەبێ لەمیسیۆنی روسیدا بدرێنەوە دەست خێزانەکانی خۆیان"

3. ئەبێ ئەهالی دەستەبەری بژاردنی ئەو زەرەرانـە بـن کەلەومەسـیحیانە کەوتوە کەکۆچیان کردوە))[84]

خواسـتەکانی ئـەم کۆمیسـیۆنە ئۆبـاڵی مەسـەلەکان ئەخاتـە ئەسـتۆی موسڵمانان، کەدیارە مەبەست عەجەمەکانی ورمێیە، کەچی نوسەرانی عەجـەم روداوەکـانی ئـەو سـەردەمە ئەدەنـە پـاڵ کـورد.[85] یـەکێ لەوانـە، تمـدن، لە پەراوێزی ئەم داوایانەدا نوسیوێتی:

((دیـار بـو کەلابـەلا کردنـی کێشـەکانی سـەرەوە، زۆر دژوار بـو، بگـرە لەلابەلاکردن نەئەهاتن.

یەکەم کەلوپەلی بەتالان براو لیستەیەکی نەبو، دوەم تالانکەر دیاری کراوو ناسراو نەبو، سێیەم دیار نەبو تالانکەر موسوڵمان یا کورد، یا چریکی عوسمانی، یا کەسێکی تربوە.

سەبارەت بەوکچە مەسیحیانەی لەلایەن موسوڵمانەکانەوە مارە کرابون، ئەویش لابەلاکردنی دژواربو، چونکە ئەگەر ئەو کچانە بەزۆر درابونە موسوڵمانان، ئێستە کەمەسیحیەکان هەرچییان بویستایە ئەیان کرد، ئەو کچانەش ئەیان توانی لەماڵی مێردە موسوڵمانەکانیان بڕۆنو دارایی مێردەکانیان لەباتی مارەیی ببەنو بەئازادی بگەڕێنەوە بۆماڵی باوکو دایك یا خزمەکانی خۆیان، وەئەگەر ئەم عەقدانە لەروی ئارەزوی سروشتیو پێوەندی خۆشەویستیەوە بوبێ، کەلەم حاڵەتەدا ناتوانرێ ژنیکەسێك بەزۆر لەدەستی بسەنرێ، یا بەزۆر ناچار بکرێ وازی لێ بهێنێ، بەتایبەتی ژمارەیەکی زۆری ئەوکچانە، لەمێردەکانی خۆیان ئاوس بون، یا منالیان هەبو.

لەبابەت بڕیاری سێیەمەوە مەسەلەی بژاردنی زەرەر ئەویش کێشەیەکی دژوار بو چونکە موسوڵمانەکان هۆی کۆچی مەسیحیەکان نەبون، بەڵکومەسیحیەکان خۆیان لەترسی سوپای عوسمانی کۆچیان کردبو، لەلایەکی ترەوە بژاردنی زەرەر بەئەندازەیەکی دیاری نەکراو شتێکی مەحاڵ بو.))[86]

خواستەکانی کۆمیسیۆنی تێکەلاو، کەنوسەرانی عەجەم خۆیان ئەینوسنەوە، هەندێ روی کێشەکانی ئەو سەردەمە دەرئەخەن، وەکو بەڵگەیەکی مێژویی ئەگونجێ دو راستیان لێ هەڵبهێنجرێ" یەکەمیان، قوڵیو ناخۆشی ئەو مەینەتییە گەورەیەی بەسەر خەڵکی ناوچەکە بەگشتیو بەسەر ئاسورییەکان بەتایبەتی هاتوە. دوەمیان، ئەگەرچی هەمو نوسەرەکانی ئەو سەردەمە لەنوسینەوەی روداوەکاندا بێ لایەنییان بەلاوە ناوەو ئۆباڵی گەورەی روداوەکان لەگەردنی کورد توند ئەکەن، کەچی ئەم کۆمیسیۆنە هیچ تاوانێ ناداتە پاڵ کوردو ناوی کوردی بەهیچ جۆرێ نەهێناوەتە ناوانەوە.

لەم هەلومەرجە ئاڵۆزەدا یمین الدولە لێخرا. اعتماد الدولە، کە لەگەڵ کشانەوەی روس کاتی خۆی رۆیشتبو بۆ خۆی، سەرلەنوێ بوەوە بەحاکمی ورمێ.[87] سەرباری نائارامیو پشێوی، کێشەیەکی نالەباری تر دروست بو، کاریکردە سەرگوزەرانی خەڵکی. نرخی دراوی روسی شکا بو. مەناتی روسی

نرخەکەی بوبو بەنیوە، بەلام ئەفسەرو سالداتەکانی روس بەزۆر بەهەمان نرخی پێشوی لەبازاردا کرینو فرۆشتنیان پێ ئەکرد. ئەوەش بو بەهۆی نابوتی هەندێ لەبازرگانەکان.[88]

6/4 کۆچی بەکۆمەڵی ئاسوری لەهەکارییەوە بۆ ورمێ

لەمانگی ئابدا کشانەوەی بەکۆمەڵی ئاسوری لەنیشتمانی دێرینەیانەوە بەرەو ناوچەکانی ژێر دەستی سوپای روسی لەسەر سنوری ئێران دەستی پێکرد. ئەم کاروانە گەورە درێژە لەچیاکانی هەکارییەوە کەوتە رێ، ئەبو زیاتر لە100 کیلۆمەتر بەناو ئەرزی دوژمنەکانیدا برواو، در بەو هێزانە بدات کەرێگەیان پێ ئەگرتن. بەدرێژایی رێگە توشی شەرو پێکادان بون. ئاسورییەکان لەکشانەوەدا درێخییان لەکوشتنی بەکۆمەڵی کوردو، تالانی ئاژەڵو دارایی‌و کاول کردنی گوندەکانیان نەکرد. شەڕ، رەنگی شەرێکی دینی خوێناوی بەخۆیەوە گرت بوو هیچیان دەستی لەوی تر نەئەپاراستو هەرگەلەیان ئەیویست گەلەکەی تر لەرەگوریشە دەربهێنێ.

بەرایی ئەم کۆچە گەورەیە لەسەرەتای ئەیلولدا گەیشتە سنور. چرنوزوبوف، لە15 ئەیلولدا لەباشقەلا سەردانی مارشیمونی کردو، داوای لێ کرد هەرلەوێ بمێنێتەوەو نەگەرێتەوە قوچانس. سەرکردایەتی روسی ئەیویست، ئاسورییەکان لەناوچە سنورییەکاندا گل بداتەوە، بۆ ئەوەی وەکو قەلغانێ یەکەم لەبەرامبەر ئۆردوی تورکدا بەکاریان بهێنێ. مارشیمون خەریك بو لە پشتیوانی روسی نائومێد ببێ. ویستی دەستەیەکی نوێنەرایەتی بنێرێ بۆ تاران داوا لەحکومەتی ئەڵمانی بکا لەبەینی ئەوانو تورکدا ناوبژی ئاشتبونەوە بکا.[89] ئەم هەواڵە کاربەدەستانی سوپایی‌و دیپلۆماسی روسی تەنگاوکرد. لەسەر پێشنیاری ئەوان، گراند دوك نیکۆلای نیکۆلایفیچ، بۆ دڵنەوایی مارشیمونو دڵنیاکردنی، لەکانونی یەکەمی1915دا مارشیمونی بۆگفتوگۆی سیاسی‌و سوپایی بۆ بارەگاکەی خۆی لەتفلیس بانگ هێشت کرد. مارشیمون لەگەڵ دەستەیەك لەمەزنەکانی ئاسوری بەرێگای ئاسنین چو بۆ تفلیس. لەوێ پێشوازییەکی گەرم کران. رۆژنامەکان وێنەی خۆی‌و مێژوی گەلەکەیان بلاوکردەوە.

مارشیمونو نیکۆلای لەگفتوگۆکانیاندا پێکهاتن لەسەر ئەوەی" ئاسورییەکان لە پاڵ روسیاو دەوڵەتانی هاوپەیمانیدا بەشداری جەنگ بنو، ئاسورییەکان دەوڵەتێکی سەربەخۆ دا بمەزرێننو، هێزێکی چەکدار لەژێر سەرپەرشتی سوپای روسیدا رێك بخەن. لایەنی روسی بەڵێنی

بەئاسورییەکاندا، کەئێران چۆڵ نەکا. موچەی مانگانە بۆ هەمو ئاسورییەکان بڕدرایەوە، مارشیمون خـۆی مـانگی500 رۆبـڵ، هـەمو ئاسـورییەکی گـەورە 6 رۆبڵو هەمو منداڵێکیش3 رۆبڵ. ئەنجومەنی وەزیرانـی روسـی پێکهاتنەکـەیان پەسندکردو، ئاسورییەکانی بەهاوپەیمانی خۆیو دەوڵەتانی پێکهـاتو دانـا. لـەرۆژانی گفتوگـۆدا قەیسـەری روسـیا، نیکـۆلای دوەم، بروسـکەیەکی بـۆ مارشـیمون کـرد، قەیسـەر ئـارەزوی خـۆی تـێدا دەربڕیبـو، کـە پاتریاركو گەلەکەی بەو نزیکانە بەسەرکەوتویی بگەڕێنەوە نیشتمانی خۆیان.[90]

نیکیتین، کونسوڵی ئەودەمی روسیا لەورمێ، خۆی لەم بارەیەوە نوسیوێتی:

((بەداخـەوە لـە پایزی 1915دا لێشـاوی هۆزەکـانی نەسـتوری مارشـیمون پاش بەرهەڵستییەکی ئازایانەی کوردو تورك ناچـارکرابون چیاکانی خۆیـان بـەجێ بهـێڵنو، بـەرەو ئـەم ناوچـەیە(ورمێ-و.) بـێنو ببنـە سـەرباری هەلومەرجی شێواو.

((ناچـار بـۆ یارمەتیـدانی پەنابـەرەکان هەنـدێ پـارەم داواکـردو، بـۆ پێشگیری لەبڵاوبونەوەی نەخۆشـی، نەخۆشـخانەیەکم دامـەزران. پاشەکشـەی نەستورییەکان بەرەو لای ریزە جەنگییەکانی ئێمە هەلومەرجی سیاسی شێوان. چونکە ئەم هۆزە شاخاوییە چەکدارانە، کە لەگەڵ کوردو تورك جـەنگی بـون، ئەگەر بەرەسمیش لەلایەن ئێمەوە بۆ شەڕ دژی تورك بـانگ نـەکرابون، هیچ نـەبێ لەلایـەن سـەرکردایەتی جـەنگی ئێمـەوە هـان درابـون. لەبـەر ئـەوە بمانویستایە یا نە، لەریزی هاوپەیمانانی تێشکاوی ئێمـەدا ئـەژمێردرانو، مـافی ئـەوەیان هـەبو بێنـە ناوهێزەکـانی ئێمـەوە. لەلایـەکیترەوە دیـاربو کەروسیا لەجەنگدا دژی تورکیا ئەیویست مەبەسـتەکانی خـۆی بهێنێتـە دی، لەوانـە رزگـاری ئەرمەنسـتان. بـۆ ئـەوەش ئـەبو دەس بخاتـە چارەنوسـی هۆزەکانی ئاسورییەوە بەتایبەتی ئەوانەیان کەبەشێکی دانیشتوانی ولایـەتی وان یان پێك ئەهێنا. لەلایەکی تریشـەوە دیـاربو مارشـیمون چوە بـۆ تفلیس لەگەڵ گراندوك نیکـۆلا لەبـابـەت سـەربەخۆیی‌و ئـازادی هۆزەکـانی ئاسـورەوە گفتوگۆی کردوەو، لەئەنجامدا بەدڵنیاییەوە گەڕابوەوە.

((جگـە لەنەسـتورییەکانی تورکیـا کەچـاوەڕێ بـون دوای جـەنگ ئـازادو سەربەخۆ بن، ئەوانەشیان کەهاووڵاتی ئێران بون لەورمێ ئـەژیان، سـەرەڕای جیاوازیی مەزهەبیان، لەهەمان رەگەز بون. ئەوانـەش چـەند هـەزار کـەس بـون ئومێدەوار بون دوای جـەنگ هەلومـەرجی ژیانیـان بگـۆڕێو، لـەژێر دەسـەڵاتی دەوڵـەتانی موسـوڵمان دەربـێن. تاقمـێ لەوانـە دو پشـتیان لەبەردەسـتی

میسـیۆنەکاندا پـەروەردە بوبـون، قەشـەو مامۆسـتاو پزیشـکیان تـێدا پێگەیشتبو، لەڕوی تێگەیشتن‌و هۆشیارییەوە لەوانیتر بـەرزتر بـون، ئـەیان ویست لەبزوتنەوەی هۆشیاری نەتەوەییدا ببنـە سـەرکردەو پێشـەوای گـەلی ئاسوری‌و، لە پەنای قەڵغانی روسیدا ئاواتەکانی خۆیان بهێننە دی.))[91]

5.کاری روداوەکانی ناو روسیا لەسەر ئاسوری

1/5 شۆرشی شوبات

هاوزەمـان لەگـەڵ گفتوگـۆ نهێنییـەکانی سـایکس‌و، پیکـۆو، سـازانوف بـۆ پێکهاتن لەسەر دابەش‌کردنی ئەرزی عوسمانی‌و ئێرانی، لەشکرکێشی روسـی لەهاوینی سـاڵی 1916دا لەکوردسـتاندا گەیشـتە ئەوپـەڕی تـین‌و تـەوژمی" سـوپای روسـی لـەتورکیا هـەمو نـاوچـە کوردنشـینەکانی سـەروی کوردسـتانی داگیرکردبـو. ئـەرزڕوم، ئـەرزنجان، وان، بتلـیس کەوتبونـە ژێـر دەسـتی. لەئێرانیش بەرەو خواروی کوردستان، بۆئەوەی لەگەڵ سوپای بەریتانی لەسەر ئەرزی عیراقی ئێستە یەك بگرێتەوەو پێکەوە بچنە نـاو ولایـەتی موسـڵەوە، کەوتبوە جوڵانێکی‌خێرا. مەڵبەنـدە کوردنشـینەکانی ئێـران لـەئازەربایجان، موکریان، سنە، کرماشان هەتا قەسری شیرین یـەك لـەدوای یـەك ئەکەوتنـە ژێردەستی. سوپای روسی لەژوروی کوردستاندا گەیشتبوە خانەقین‌و پێنجوێن‌و رەوانـدز. لـەم پێشـڕەوییەی سـوپای روسـیدا، دەسـتە چـەکدارەکانی مەسـیحییەکان، بەتایبـەتی ئەرمـەنی، پێشـەنگی هێـزی پـەلاماردەر بـون‌و، بەرقێکی قوڵ‌و قینێکی بێ ئەنـدازەوە ئەگەیشـتنە هەرجێیـەکی کوردسـتان، تۆڵەی قـەتلوعامی درندانـەی 1915ی ئەرمەنـەکانی تورکیایـان لەخـەڵکی ئەو شوێنانە ئەکردەوە. لەوەشدا فەرماندەکانی روس رێیان لێ نەئەگرتن.[92]

وەکو مارشیمون لەگەڵ گراندوك نیکۆلای پێکهاتبـو، روسـەکان دەستیان‌کـرد بەیارمەتیدان‌و رێکخستنی ئاسورییەکان، چ ئەوانی لەهەکارییەوە هاتبون‌و چ ئەوانـەی لـەورمێبون. لەگـەڵ ئـەوان هەنـدێ لەئەرمەنییەکانیشـیان رێـك‌خسـت. تـا سـەرەتای سـاڵی 1917 لەشـکرێکی چـەکداریان لـەورمێ کۆکردەوە.[93] بەلام ئەم هێزە لەژێرفەرمانی سوپای روسیدا بەکارئەهێنرا.

روسیا توشی داتەپینی ناوەکی بو، لەشـوباتی 1917دا شۆرشێکی نـاوخۆ رویـدا، رژێمـی قەیسـەریی روخانـد. بـەلام رژێمـی نـوێ درێـژەی بەجـەنگ‌و هاوپـەیمانێتی بـەریتانیاو فەرەنسـەدا. ئـەو هێرشـە گشـتییەی لەبـەهاری 1916ەوە دەستی پێکردبو بەرەو موسڵ بۆئەوەی لەگەڵ سـوپای بەریتانیـدا یەك بگرێتەوە، سەرەڕای روداوەکانی ناوەوەی روسیا، تا پـایزی 1917 هـەر

بەردەوام بو.[94] لەمانگی نیساندا هێزەکانی روس و ئینگلیز ماوەیەکی کورت لەقۆڵی خانەقینەوە یەکیانگرتەوە. بەڵام شۆرشەکە وەها کاری لەسوپا کردبو بەرەوبڵاوە لێکردن و هەڵوەشان ئەچو.[95]

2/5 پەشێوانی هەلومەرجی ورمێ

رەفتاری خراپی هێزی داگیرکەری روسی لەگەڵ کورد، وەکو پێشو، درێژەیکێشا. بەهارو هاوینی 1917 ستەمی روسی بەرامبەر کوردو ئازەری گەیشتبوە رادەیەك، کاتێ جەنەراڵ وادبولسکی لەمانگی مایسدا کرایە فەرماندەی سوپای حەوتەمی روسی، هەرکە گەیشتە ورمێ((یەکەمین بەندی کارنامەی رۆژانەی خۆی بەسەرکۆنەی رەفتاری خراپی سەربازانی روسی دەس پێکردو، ئەو مەترسییانەی هێنایە بەرچاویان کەرەنگە ئەو جۆرە کردەوانە بیخوڵقێنێ و، هانیدان پێرەوی سەرەتاکانی داد پەروەری و شەریفی بکەن، وەکو هاوولاتی راست و ئازاد بجوڵێنەوە))[96] ئاتاشیەی سوپایی فەرەنسی لەبارەگای فەرماندەیی قافقاز لەمانگەکانی مایس و حوزەیرانی 1917دا گەشتێکی پشکنینی لەناوچەی ورمێدا کرد. دانیال متی، لەلێکۆڵینەوەکەی خۆیدابو((تێگەیشتنی باشتر لەچۆنایەتی رەفتاری جەنەراڵەکانی سوپای حەوتەمی سەربەخۆی قافقاز لەگەڵ خەڵکی کورد)) لەزمانی ئەووەوە قسەیەك بەمجۆرە ئەگێرێتەوە:((...کاربەدەستانی سوپایی روس تەنانەت ئەوەندەش خۆیان ماندو نەکردوە، ئەو یارمەتییانەی میسیۆنی ئەمەریکایی لەورمێ ئەیخستە بەردەستیان، بۆ دابینکردنی پێویستییەکانی ئەوکوردانەی لەهەژارییەکی سەختدا پەلەقاژێیان بو، بگەیەنی ... من خۆم بۆ میسیۆنێرە ئەمریکاییەکان، کە تا ئێستە بێ هیچ بیانویەکی بەجێ، رێیان نەئەدان بچن بۆ ناوچەی سابلاخ، ئیجازەی رۆیشتنم بۆ ناوچەی ناوبرا و لەجەنەراڵی فەرماندەی سوپای حەوتەم بۆ داواکردن ... سەرەنجام ئەم یارمەتییە لەلایەن خاچی سوری روسی و میسیۆنی ئەمریکاییەوە لەدەرەوەی ناوچەیەکی دانەبراوی ورمێ رێك ئەخرێ ... بەتایبەتی لەسابلاخ ... لەم شارە بچوکەدا ژمارەیەکی زۆر پەنابەری کورد هەن کەتوشی هەژارییەکی سەخت بون))[97]

لەوماوەیەدا حکومەتی ئێران اعتمادالدولەی سەر بەروسیای لێخستبو، معز الدولە معین بوبو بەحاکمی ورمێ. لەکاتێکا کەسوپاییانی روس خەریکی گەرانەوە بون بۆ نیشتمانی خۆیان، بەقسەی نیکیتین((نزیکەی80 هەزار سەربازی روسی لەورمێ بون، کەباش ئەیان خوارد و ئەحەسانەوە، کارەکەشیان تەنیا ئەوەبو3 جار بازاری هەژارانەی ئەمشارە تالان بکەن.

کەلوپەلی تالانکراو لەگەڵ جلی سوپایی و چەکمەکانیان و تفاقی جەنگی و هەرچیەکی تر لێیان داوابکرایە تەنانەت تفەنگ و فیشەکەکانی خۆیشیان فرۆشت))[98] سەربازەکانی ئەگەڕانەوە ئەیان ویست پێویستییەکانی ڕێگە بۆ خۆیان دابین بکەن. نرخی مەناتی روسی ئەوەندە شکا بو، بوبو بەنیوە. سەربازەکانی روس ئەیان ویست بەنرخی پێشوی شتی پێ بکڕن، بەڵام دوکاندارەکانی ورمێ و خەڵك ئامادە نەبون بەو نرخە لێیان وەربگرن. لەسەر ئەوە هەمو رۆژێ کێشە لەبازاڕدا دروست ئەبو.[99] تا کار گەیشتە ئەوەی نیوەڕۆی 16 رەمەزانی 14/1335ی تیرماهی 1296 ساڵدات رژانە بازاڕەوە. تەقە دروست بو. قازاقێکی ئێرانی کوژراو یەکێکیش بریندار بو. خەڵك لەترسی گیانی خۆیان بازاڕیان چۆڵکرد. ساڵدات و قازاق چۆڵیی بازاڕیان بەهەل زانی. کەوتنە شکاندنی دوکانەکان. هەرچییەکی بەنرخیان بەردەستکەوت تالانیانکرد. بۆ شاردنەوەی ئەوتاوانە درەنگانی شەو بازاڕی ورمێیان ئاگردا.[100]

بۆئەوەی وێنەیەکی هەلومەرجی ژیانی خەڵکی ئەو مەڵبەندە لەبەرچاو بێ، هەندێ بەشی سکالانامەی 87 کەسی خەڵکی ورمێ کەبۆ وەلیعەهدی ئێرانیان نوسیوەو، رۆژنامەیەکی ئەو سەردەمە ((تجدد)) لەژمارەی رۆژی 10ی شوالی 30/1335ی حوزەیرانی 1917دا وێنەیەکی بلاوکردۆتەوە، لێرەدا ئەنوسینەوە، لەسکالانامەکەدا هاتوە:

((... ئەوەی لەماوەی 3 ساڵی ڕابردودا، لەکوشتن و تالان و زەرەرو ئەتکی ناموس و سوتانی شوێن و مسیبەتی گەورەو زوڵمی جۆراوجۆرو دەسدرێژی شەرم هێنەر، کە پەنجەو قەڵەم لەرونکردنەوەو پیشاندانی دوچاری شەرمەزاری ئەبێ... دانمان بەخۆماندا گرت و برینی دڵی سوتاوی خۆمان بەوە سارێژو خۆش ئەکرد کەئەلحەمدولیلا لەبێدادو زوڵمی سەردەمی ئیستیبدادی دەوڵەتی دراوسێمان رزگارمان بو، ئەوانیش بونە خاوەنی حکومەتی دەستوری و، داوای یەکێتی برایەتییان ئەکردو، پیاوە ژیرەکانی قەومی نەجیبی روس خەریکی ڕاکێشانی دڵی خەڵکی ئێران و، ئیتر لەوجۆرە دەسدرێژییانەی پێشو رزگارمان بوە، لەناکاو ئەوەی لەسەردەمی بێزراوی ئیستیبدادا چاوەڕێ نەئەکرا، لەزەمانی ئازادیدا کردیان"

ڕۆژی چوارشەممە 14ی رەمەزان، سەعاتێکی ئێوارەی مابو، ساڵداتێکی روس بێ هیچ هۆیەك، لەدەروازەی بالا 3 کەسی بەگوللە کوشت و بریندارکرد.

ڕۆژی پێنجشەممە، بخشعلیخان ناویان، لەبەردەرگای ماڵی ئاغاکەیدا حاجی عەزیزخانی ئەمیر تومانُدا، کوشت.

ڕۆژی هەینی16ی ڕەمەزان ڕژانە بازارەوە، چەند تەقەیەکیان کرد، قازاقێکی ئێرانییان کوشت و چەندکەسێکیان زامارکرد، لەکاتێکا بازار بەتەواوی لەخەڵك چۆڵ بو، سەرەتا لەکاروانسەرای شجاع الدولەوە دەستیانکرد بەشکاندنی حوجرەو سندوقی بازرگانو سەرافو تالانی کەلوپەلو پارەو، بەتەواوی تالانکرا. هەروەها دەستیان درێژکرد بۆ هەمو راستەو دوکانو تیجارەتخانەکان، بەعەرەبانەی لەژمارە نەهاتو ئەیان گواستەوە. لەم کاتەدا بو عەسر بەهۆی حکومەتی جلیلەو کارگوزاری کونسولگەریو سەرۆکایەتی سوپای روسی داوای ئەمنییەتمانکرد، ئەوانیش بەڵێنی ئەمنییەتیاندا بەهۆی تاقمێ لەمعاونو حکومەتو کارگوزاری(تاقمێ لەبەرێزانی شار کە بۆ گفتوگۆ چوبون)، تەنانەت ویستمان پاشماوەی کەلوپەلو دەفتەرەکانمان دەربهێنین، سوپاییەکان ڕێگەیان نەداو، وتیان پاشماوەی شتەکان ئەمینەو پارێزگاری بازار لەئەستۆی ئێمە دایە. بەئومێدی ئەوان بەناچاری هەرکەسەمان بەنابەدڵیو نائاسودەیی لەماڵی خۆماندا ماینەوە. چەند سەعاتێ لەشەو تێ پەڕی بو لەناکاو، پاشئەوەی بەئارەزوی خۆیان تالانیانکرد، بەترومپا نەوتیان بەهەمو راستەو دوکانەکاندا ڕژاندو ئاگریان تێبەردا، بازاڕو هەرچییەکی تێدابو وەکو دڵی خاوەنەکانی بەجۆرێ سوتان کەشوێنەواری نەمێنێ ...

ئەو ڕۆژە ناوەڕۆکی(وتچع کل ژات حمل حملها) بۆ ئەم دڵسوتاوانە ڕون بووەوە. ئێمە ئەو شەوەمان ڕۆژ کردەوە، لەکاتێکا هەمومان سەرەتای شەو زەنگینو لەکۆتایی شەودا نابوتو نەدارا، سەرەرای ئەو پەژارە لەتوانا بەدەرە کەهەمو ساماننمان بەتالان براوە، خۆمان لەماڵو کۆڵانەکاندا بێکارو سەرگەردان، بەشی زۆرمان شەو بەبرسێتی بەسەر ئەبەین، هێشتا لەماڵو کەسوکارو ناموسی خۆمان ئەمین نین.

ئەم کارەی سوپاییەکان، ملهوری جیلوو ئەشرارەکانی تری زیادکردوە، ئەوانیش کەوتونەتە دەسدرێژیو تالانی دێهات. ڕۆژانی18و19 لەگوندی عەلی ابادی تازە کەند31 کەسیان کوشتوەو زامارکردوەو، داراییان تالانکردون. گوندی یور قانلویان لە پاش تالانکردن سوتاندوە. گوندی زینالویان تالانو4 کەسیان لێ کوشتون. گوندەکانی لور، بالاجو، خانەقایان تالانو سوتاندوە. گوندەکانی دارقالو، تیزو هیتریان کاولکردوە، لەهەر

یەکێکیاندا کوشتن و سوتاندن و تالانیانکردوە. لەگوندی دیکالە کەلە ئەرزی شاردایەو، مەسیحی نشینە، سوارەیەکی ئێرانییان پارچە پارچەکردوە.

جیلو... هەرچی خەرمانێکیان بەردەس ئەکەوێ ئەیبەن، لەمکاتەدا کەوەرزی هەلگرتنی بەروبومە، لەم هەلومەرجە نالەبارەدا ئێمەی خەلکی سەرگەردان و بێ سەروسامان، نازانین زستان چی بخۆین بۆ ئەوەی لەبرسان نەمرین ...))[101]

لەم هەلومەرجەدا هەندێ لەئاسوری و ئەرمەنییەکان لە پیریستاڤەکانی چەند شوێنی وەکوگوندەکانی بیکشلو، باراندوزچای، روزەچای، بۆ پارێزگاری ئارام و ئاسایشی ناوچەکە دامەزرابون. بەلام ئەوان خۆیان شەوانە ئەیاندا بەسەرگوندەکاندا راووروتیان ئەکرد. لەگوندی سفرقلی کندی روداوێکی لەو بابەتە رویدا: ئەرمەنییەك و گوندییەك کوژران. ئەمەش دۆخی ناوچەکەی پتر ئالۆزان و چەند روداوێکی تری لێ قەوما. روسەکان بۆ ئەوەی زیاتر پەرە نەسێنێ تێکەوتن. نیکیتین لەو بارەیەوە بە4 زمان((ئیعلان))ێکی بۆ((ئەهالی موحتەرەمی ورمێ و ئەتراف))ی چاپکرد. لەئیعلانەکەدا باسی دروست بونی ئاژاوەو پشێوی ئەکا لەدێهاتەکاندا، کەهەندێ مەسیحی تێدا کوژراوە، بەناوی فەرماندەی روسییەوە هەرەشە لەوانە ئەکا کەئاژاوە ئەنێنەوەو داوا ئەکا((... گوێ لەقسەی مفسدین نەگرن، کەئەیانەوێ ببنە هۆی دوژمنایەتی و نەیاری لەناو خەلکدا...))[102]

نوسەرانی ئێرانی روداوەکە بەجۆرێکیتر ئەگێرنەوە. ئەلێن کابرایەکی ئەرمەنی بەناوی بپریم کەخۆی پیریستاڤی نازلوچای بو، شەو ئەچێتە سەر مالی وەهاب سولتان لەگوندی سفرقلی کەندی داوای300 تومانی لێ ئەکا. وەهاب پارەکەی پێهەلناسورێ، هەلدێ. لەو بەزمەدا هەم وەهاب و هەم بپریم ئەکوژرێن. سوارەکانی بپریم بەبیانوی ئەوەی بپریم بەگوللەی وەهاب کوژراوە، هەمو خێزانەکەی ئەکوژن و، مالەکەی تالان ئەکەن و، ئینجا ئاگری ئەدەن. بۆ سبەینێ کەهەوالی کوژرانی بپریم بەبراکەی ئەدەن, ئەویش بەچەند سوارێکەوە ئەچێ بۆ هێنانەوەی لاشەی بپریم و بەدەم رێگاوە توشی هەرکەس ئەبێ ئەیکوژێ. گوایە پاش ئەوەی کاربەدەستانی روسی داوای لێ ئەکەن، ئینجا دەس لەکوشتن و تالان هەلئەگرێ و ئەگەرێتەوە بۆ شار. بەقسەی تمدن نیکیتین ئەو ئیعلانەی بۆ پاساودانی ئەو روداوە بلاوکردۆتەوە.[103]

تالآن، راووروت، كوژران، سوتان و ئاگركەوتنەوە... لەناوچەكەدا ئەبێتە روداوی رۆژانە، بێ ئەوەی كاربەدەستانی ئێرانی بتوانن چارەی بكەن و، بێ ئەوەی دەسەلآتدارانی روسی لێی بپرسنەوە. خەڵك ترس و داخ و قینی لەدەرونٍدا كەڵەكە ئەبو.

3/5 پڕكردنەوەی بۆشایی روسی بەچەكداری ئاسوری

شۆڕشی شوباتی1917ی روسیە ریزەكانی سوپای روسی شلەژاند، هەرچەندە هێزەكانی ئینگلیز لەعیراق شكستێكی سەختیان بەئۆردوی توركداو، بەغدادیان داگیركرد، بەلآم هاوبەشی روسی لەپلانی پەلاماردانی موسڵدا پەكیكەوت، چونكە تا ئەهات پەشێوانی ناو سوپا زیادی ئەكرد. سەربازەكان لەناوكەرتەكانی سوپادا كۆمیتەیان بۆ چاودێری فەرماندەكان و جولآنە جەنگییەكان پێكهێنابو. سەربازەكان پاش چەند ساڵ جەنگی خوێناوی و دور ولآتی ئەیان ویست بگەڕێنەوە ناوكەسوكاری خۆیان. بەكۆمەڵ ریزەكانی سوپایان بەجێ ئەهێشت وگوێیان نەئەدایە قسەی فەرماندەو دیسپلینی سوپایی. پەشێوانی ریزەكانی سوپای روسی لەجەبهەی قافقازو كوردستان، فەرماندەیی ئینگلیزی و فەرەنسی خستبوە پەژارەوە. ئەم دورنمایە لەگفتوگۆ ستراتیجییەكانی هاوپەیمانەكاندا سەبارەت بەرۆژهەلآتی ناوەراست رەنگی دابوەوە. سەركردایەتی هاوپەیمانەكان بۆ پڕكردنەوەی دروستبونی بۆشایی روسی، بەرنامەی جۆراوجۆریان ئامادە ئەكرد، یەكێ لەگرنگترینی ئەم بەرنامانە، بەرنامەیەك بو لەمانگی ئۆكتۆبەردا، چەند رۆژێ بەرلە سەركەوتنی شۆڕشی ئۆكتۆبەری روسی، جەنەراڵ نیسل فەرماندەی میسیۆنی سوپایی فەڕەنسە لەروسیا ئامادەی كردبو. نیسل لەم بەرنامەیەدا چەند رێگەكاری پێشنیاركردبو، لەناو ئەوانەدا ئەڵێ:((هەركارێكی جەنگیی دژی توركیا ئەتوانێ و ئەبێ پشت ئەستوربێ بەكاری ئاژاوەنانەوەی سیاسی دژی ئەم ئیمپراتۆرییە چەند-نەتەوەییە. هاوپەیمانەكان بەرلەئێستە رایانگەیاند((عەرەبستان هیعەرەبە)) ئەبێ بەراگەیاندنی((كوردستان هیكوردە)) درێژە بەم سیاسەتە بدەن...

ئەمە كارێكی كاریگەرە، ئەتوانێ لەجەبهەی قافقازو، لەزەمانێكا كە پێئەچێ كاری جەنگیی روس نرخی پێشوی خۆی لەدەس بدا، بەكاربهێنرێ... هەمو تەقەلاكانی روس بۆ بەدەسهێنانی پشتگیری كورد سەركەوتو نەبو... ئەو تالآن وكوشتارەی قازاقەكان كردویانە یارمەتی زۆری

ئەمەی داوە)) جەنەراڵ نیسل بۆ جێبەجێ کردنی ئەم سیاسەتە کوردییە نوێیە پێشنیاری کردبو نوێنەرانی هاوپەیمانەکان لەوان کۆببنەوەو، ئەیوت کە :((ئەرمەنییەکان لەمکارەدا یارمەتیمان ئەدەن, هەرچەندە دوژمنایەتی دێرینەی نێوان ئەم دوگەلە شتێکی مێژوییش بێ، بەڵام ئەرمەن پەیان بەوە بردوە، کەدامەزرانی کوردستانێکی ئۆتۆنۆم دەستەبەرێکی نوێ ئەبێ بۆ جێبەجێ کردنی راستەقینەی سەرەتای نەتەوەکان و دامەزرانی ئەرمەنستانی ئۆتۆنۆم لە پاشەرۆژێکی نزیکدا))[104]

ئەم بەرنامەیە لەئاستێکی بەرزی کاربەدەستانی هاوپەیمانەکاندا خرایە بەرلێدوان و گفتوگۆ. سەرۆکی ئەنجومەنی فەرەنسی، لەرێگەی مارشاڵ فوشەوە هەموو ناوەندە سیاسییەکانی فەرەنسەی لەوەڵامی پێشنیارەکانی نیسل بەتەلەگرامی لە 13ی کانونی دووەمی 1917دا بەم جۆرە ئاگادارکرد :((حکومەت وەهای لێك ئەداتەوە، کە بەدەسهێنانی هاوکاری بەردەوامی ئەرمەن و هەموو مەسیحییەکانی قافقاز بەخەرجێکی کەم ئەکرێ... لەبەرامبەر ئەوەدا، دەربڕینی دۆستایەتی لەگەڵ ئێلاتی کورد هەستی دوژمنانەی مەسیحییەکان بەرامبەر بەئێمە ئەوروژێنێ... لەئەنجامی ئەوەدا حکومەت پێی وانییە کەئەگەر بەگوێرەی ئەو بەرنامەیەی لەراپۆرتەکەی جەنەراڵ نیسلدا رون کراوەتەوە، بەئاشکرا موافەقەت لەسەر دامەزرانی کوردستانی ئۆتۆنۆم بکرێ، شتێکی گونجاو بێ... لەگەڵ هەموو ئەوانەشدا حکومەت لەبەرچاوێتی بەکەڵك وەرگرتن لەو توانایەی لەبەردەس دایە، یارمەتی جەنگیی هۆزەکانی کورد بەدەس بهێنێ... ئەتوانرێ کۆلۆنێل شاردینی رابسپێردرێ بۆ دۆزینەوەی رێگەی گفتوگۆ لەگەڵ سەرانی باسکراو...))[105]

رێنوێنییەکانی مارشال فوش بۆ جەنەراڵ نیسل بەرامبەر کوردو، جۆری پڕکردنەوەی بۆشایی روسی، هیچ لێڵیو نادیارییەك لەسیاسەتی کوردیی هاوپەیمانەکاندا ناهێڵێتەوە.

شۆڕشی شوبات دیسیپلینی جەنگی لەریزەکانی سوپای روسیدا نەهێشتبو، ئەمەشکاری ئەکردە سەر رەوتیگشتی جەنگو، کەمکردنەوەی گوشاری جەنگیی دەوڵەتانی پێکهاتو لەمەیدانێکی گرنگی ململانێی هەردولای شەڕەکەدا. تا ئەهات هێزەکانی سوپای روسی زیاتر لەبەر یەك هەڵئەوەشان. نوێنەرانی سوپایی ئینگلیزو فەرەنسە لەتفلیس، بارەگای سەرکردایەتی جەبهەی قافقاز، زیاتر هەستیان بەپێویستی پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە ئەکرد کەلاوازبونی سوپای روسی دروستی ئەکردو، سەرەنجام گەیشتنە ئەوەی

هەوڵی پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە بەسازدانو ڕێکخستنو چەکدارکردنی مەسیحییەکان، بەتایبەتی بەئاسورییەکان بدەن.

4/5 پێکهێنانی تیپە ئاسورییەکان

شۆڕشی ئۆکتۆبەر ترسی خستە ناو ئاسورییەکانەوە. نیکیتین، لەو بارەیەوە نوسیوێتی:

((پشێویو یاخیبونی ناو سوپای روسیو ڕاگرتنی جەنگ، مەسیحیەکانی خستە ترسەوە، ناچار دەستەیەکی نوێنەرایەتی لەئۆکتۆبەری 1917دا چو بۆ تفلیس، داوای پشتیوانییان لەکاربەدەستانی دەوڵەت کرد، دوای گەیشتنی ئەم نوێنەرایەتیە یەکسەر جەنەراڵ لیبیدینسکی فەرماندەی هێزەکانی قافقاز بەتەلەگراف ئاگاداری کردم" کەبڕیار دراوە لەورمێ هێزێ لەمەسیحییەکان دروست بکرێ، هەڵبەت ئاتاشیە جەنگییەکانی هاوپەیمانەکانیش وەکوکۆلۆنێل شاردینی، کاپیتەن مارچ، میجەر ئستکس، کۆلۆنێل پایك ئەم بڕیارەیان بەلاوە پەسەندە. ئەم ڕێکخراوە نوێیە، سەرەڕای پاراستنی مەسیحییەکان، ئەبێ درێژە بەکارە جەنگییەکانی جەبهەی تورك بدا. هاوپەیمانەکان گفتی یارمەتی فەنیو ماڵییان پێ داوین.

((ڕاستەوخۆ3 ئەفسەری فەرەنسی دەستیانکرد بەڕێکخستن. بەڵام کۆلۆنێل شاردینی لەکاتی دیتنەکەیدا لەورمێ پێی وتم کەبەشداری حکومەتی فەرەنسی لەم ڕێکخراوە تازەیەدا شتێکی کاتییە چونکە ئێرانو قافقاز بونەتە ناوچەی کاری ئینگلیز، جەنەراڵ دنستروفیل ئەبێ خەریکی کاری ئەم دو وڵاتە بێ.))[106]

هاوپەیمانەکان، لەهەموکاتێکی کەزیاتر پێویستییان بەهاوکاری مەسیحییەکان بو. بەهەر نرخێ بوایە ئەبو هەوڵی بەدەسهێنانی هاوکاری ئەوان بدەن.[107] کاپیتەن گرەیسی، کەئەفسەری پێوەندی بو لەگەڵ ئەرمەنییەکان لە وان، لەکۆتایی1917و سەرەتای1918دا بەنوێنەرایەتی ئینگلیز چو بۆ سەردانی مەسیحییەکان لەورمێ. لەکۆبونەوەیەکدا کە بەسەرانی ئاسورییەکانی کردو، نیکیتین، سونتاك نوێنەری پاپا، د. شید کونسوڵی فەخری ئەمریکاو، د. کوژل بەرپرسی نەخۆشخانەی فەرەنسی تیا بەشداربون. گرەیسی بەڵێنی بەئاسورییەکاندا،((لەکۆنفرەنسی داهاتوی ئاشتیدا لە پاریس، چارەنوسی گەلەکەیان بەباشترین شێوە باس بکرێ)). لەبەرامبەر ئەوەدا داوای لێ کردن تیپی چەکدار پێك بهێننو ئەرکی پاراستنی ئەو مەڵبەندە بگرنە ئەستۆ کە لەدەریای ڕەشەوە تا بەغداد درێژ ئەبێتەوە.

گفتی پێدان، پێویستییەکانیان لەچەكو، پارەو، کادرو، پشتیوانی بۆ دابین بکا. قەول بو250 ئەفسەری روسی بێنە ورمێ بۆ ریکخستنی ئەم هێزە نوێیە.[108]

سەرکردایەتی ئاسوری ئەبێ پەی بەوگۆڕانە قوڵە نەبردبێ کە لەروسیاو سیاسەتی سۆڤێتیدا بەرامبەر جەنگو، دەوڵەتانی ئێرانیو عوسمانی روی دابو. چونکە هەر لەوماوەیەدا کەخەریکی کۆبونەوە بون بۆ پێکهێنانی هێزی چەکداری مەسیحیو ئەرمەنی بۆ پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییەی کشانەوەی سوپای روسی لەجەبهەکانی جەنگدا دروستی ئەکرد، ئاغا پەترۆس، کەدوای مارشیمون دوەمین کەسایەتی گرنگی ئاسوری بو، بەبۆنەی پێکهێنانی تیپە چەکدارەکانی ئاسورییەوە لەوتارێکی درێژدا، کەوەکو بەرنامەی کارەکەیان، وای دەرئەخا هێشتا پشت ئەستورە بەروسیا، لێرەدا وەکو بەڵگەیەکی مێژوی تێکرای وتارەکەی ئەنوسینەوە:

((برا ئاسورییەکانم!

((نیشتمانەکەمان بەخوێنی براکانی ئێمە رەنگاوە، ئاواییەکانمان کاول بون، زۆریان سوتاونو لەناوچون، ئاژەڵو داراییمان بەجارێ پەراگەندەو، کڵێسەکانمان بەدەستی کوردو تورك بونەتە کەلاوە.

زۆرایەتی ئێمە، بەو درندایەتیە دڵسوتێنەی کەناتوانرێ بهێنرێتە بەرچاو، ئەبینین کەهەزاران هەزار تاقمو بنەماڵەی بێ گوناهی مەسیحی لەلایەن کوردو تورکەوە، لە پێناوی پاراستنی دینو نەتەوەو نیشتمانی خۆیاندا، کوژران.

هەزاران هەزار ئاسوری، لەوانەی لەخەنجەری تورکو کورد رزگاربون، روسیای دایکی ئێمە ئەوانەی تا ئەمڕۆ وەکوکوری خۆی ژیاندوەو داڵدەی داون، ئایا ئەزانن روسیا وەکو دایکێکی دڵسۆز بەتەنگتانەوە دێ؟ کەواتە لەسەر ئێوەش پێویستە بەرامبەر بەروسیا دڵسۆزو راستگۆبن، هەمو رۆژێ دوعا بۆ میللەتی روس بکەن.

هەروەها نابێ ئەوەشمان لەبیر بچێتەوە، میسیۆنی ئەمریکی لەورمێ زیاتر لە15 هەزار کەسی ئێمەی لەکوردو تورك رزگارکردو نزیکەی 6 مانگ خۆراکی پێ دانو بەخێویکردن.

لەخوا بخوازن کەروسیای دایکمان، توانای خۆی لەدەس نەدا، هەر بەوگەورەییو مەزنیو شکۆدارییە تا هەتایە بمێنێ.

برایان! ئاخۆ ئەزانن ئەگەر حکومەتە ئیسلامییەکانی تورکیاو ئێران لەدەسەڵاتی روسی نەترسانایە، نەیان ئەهێشت مەسیحییەك لەم دو وڵاتەدا

بژین، بۆیە ئەبێ هەمیشە دوعا بۆ سوپاییانی روس بکەن، چونکە ئەوانە لەم سەردەمەدا، لەرێگەی هەقدا، دژی دەوڵەتانی هەق کوژی ئەڵمان، نەمسا، مەجەر، عوسمانی، بولغار ئەجەنگن. دەوڵەتانی مەزنی فەرەنسا، ئینگلیز، ئیتالیا، ژاپۆن، رۆمانیو، مشتی میللەتی ئازای سیرب کەهاوپەیمانی روسن، ئەبێ یارمەتی سوپاییانی ئەوانیش بدرێ.

لە پاش سەرکەوتن، بێگومان ئێمەش ئەگەڕێینەوە بۆ ناو وێرانەکانی خۆمان، ئەچینەوە بۆ سەر زەویە لەدەس دراوەکانمان ژیانێکی نوێ دەس پێ ئەکەینو، بەئاسودەیی ئەژین. دوعا بۆ سەرپەرشتو پێشەوای گەورەمان مارشیمون بکەن، کەشەوو رۆژ لەرێگەی بەختیاری ئێمەدا تێئەکۆشێ، بۆ ئەوەی هۆکانی حەوانەوەی دوارۆژی ئێمە دابین بکا، کەرزگارییە لەزوڵمو ستەمی موسڵمانان.

برایان! ئەرکی ئێوەیە کەهاوشانی سەربازانی روس بجەنگن. ئەبێ لەهەمو قۆناغەکانی جەنگدا پێڕەوی ئەم بەندانەی ژێرەوە بکەنو بەجێیان بهێنن:

1. خوا بناسە، هەموکاتێ لەبیرت بێو، بزانە هەر ئەو ئەتوانێ دوژمن بشکێنێ.

2. هەمو سوپاییەك ئەبێ تەندروست، ئازا، بەزات، راستگۆو خاوەن شەرەف بێ.

3. لەرێی پاراستنی نیشتمانو روسیای پیرۆزا بمرە، ئەگەر مای خۆ ئەوە شەرەفو سەروەری راستەقینەیە، ژیانی خۆت بۆکاری چاكو پیرۆز تەرخان کردوەو، شەرەفی یادگاری ناوی باشو شانازیت بەدەس هێناوە.

4. بۆ رزگارکردنی ژیانی هاورێکانت لەمردن خۆت بەکوشت بدە، بۆ ئەوەی ئەوانیش لەرۆژانی تەنگانەدا تۆ رزگار بکەن.

5. هەرگیز نەترسی، هەمیشە بترسێنە، بەترسانێ ئەتوانی دوژمن ئازا بکەی، دوژمنایەتی کارێکی ئاسان نیە.

6. نابێ جەنگ بۆ پاداش بکرێ. بەڵکو ئەبێ لە پێناوی ئازایەتیو جوامێریو سەربەرزیدا بجەنگی. بەبێ رێگە پێدانی سەروی خۆت نابێ مەیدانی شەڕ بەجێ بهێڵی.

7. ئازاری کەسانی ناسوپایی مەدە، تەقە لەکەسانی بێ چەك مەکە، منداڵو ژن مەکوژە.

8.دیل مەکوژە، بەڵکو بەزیندویەتی بیگەیەنە لای سەروی خۆت بۆئەوەی پاداش وەربگری.
9.هەمیشە ئاگاداری تفەنگەکەت بە، پاکی رابگرە، چونکە بەچەکی رزیوو ژەنگاوی هیچ ناکرێ.
10.بەخۆرایی فیشەك مەتەقێنە، بۆ تۆ ئەوە نرخێکی زۆری هەیە، لەکاتو رۆژی ناخۆشدا بەکەڵکت دێ.
11.هەرکەسێ پێڕەوی ئەمانە نەکا سزا ئەدرێ، قانونی روسی سەختە.
12.ئەم فەرمانانە بەجێ بهێنە، بۆ ئەوەی لەنیشتمانی خۆتا سوك نەبیو گەلەکەشت ریسوا نەکەی.
13.خۆت لەتالان بپارێزە، چونکە تالانکەر نە تەنیا لەبەرچاوی تالانکراو بەڵکو لەبەرچاوی هەموخەڵك ریسوایە، تالانکەران ئەبنە هۆی روخانی هێزی خۆیانو هاورێکانیان، سەرکەوتن لەدەس ئەدەن.
14.لەبیرت نەچێ کاری باش پەسن ئەدرێ، بەڵام کردەوەی خرا پی یەك کەس ئەبێتە هۆی بەدناوکردنو پەڵەی شورەیی ئەبەدی میللەتێ. هەرکەس خۆی پێڕەوی ئەم رێوشوێنانە بکاو، ئەبێتە خۆشەویستی گەلەکەی. ئەوەی پێچەوانەی ئەم فەرمانەش رەفتار بکاو، هەرخەریکی کاری خراپ بێ ئەبێ چاوەروانی سزای توندی قانون بێ.
جارێکی تریش، ئەی برا خۆشەویستەکانم، من روتان لێ ئەنێم، داواتان لێ ئەکەم" هەمیشە ناوی گەلەکەتان بەرز بکەنەوەو، هەرگیز مل بۆکەساسیو سەرشۆری مەدەن.
15. بمرە، بەڵام هیچ کات خۆت نەدەی بەدەس کوردو تورکەوە، چونکە ئەوانە زمانو لوتی دیلەکان ئەبڕن، چاویان دەرئەهێنن، دەستو پێیان ئەشکێنن.
16.ئەبێ فەرمانی فەرماندەکان، بێ چەندوچون، بەوپەڕی شەرەفو شانازییەوە جێبەجێی بکەن.
17.نابێ تفەنگی خۆت بۆکەس دابنێی، مەگەر بۆ ئەفسەرانی روسو، کەسانی سەروی خۆت.
18.ئەگەر یەکێ لەئێوە، لەخۆیەوە لەناو سەد کەسدا رابکا، ئەوپەڕی سزا ئەدرێو، لەوانەیە ئیعدام بکرێ.
19.بەباشی رێنمونی سەربازانی روس بکەو، لەسەر دوژمن ئاگاداری پێویستیان بدەرێ.[109]

لەم وتارەی ئاغا پەترۆس دەرئەکەوێ، سەرکردایەتی ئاسورییەکان تا چ ئەندازەیەك لەژور- هەڵسەنگاندنی هێزەکانی خۆیاندا بۆ ئە نجامدانی ئەو ئەرکە گرانەی پێیان سپێردراوە بەهەڵەدا چون. هەروەها لەهەڵسەنگاندنی هەلومەرجی ناوچەیی‌و جیهانی‌و، جۆری ریکخستنی پێوەندیان لەگەڵ گەلانی ناوچەکە.

مارشیمون بەنامەیەك کاربەدەستانی ئێرانی لە پێکهێنانی هێزە چەکدارەکەیان ئاگادارکرد.

ئێرانییەکان، نەوەکو دەوڵەتو نەوەکو خەڵك، کارێکی وەهایان پێ قوبوڵ نەئەکرا. ئەمە ترسی لەناو دانیشتوانی موسڵمانی ئازەربایجاندا، بەکوردو عەجەمەوە، دروست کرد. لای خەڵکی ناوچەکە ئەوانە بەبێگانە پەنادراو ئەژمێردرانو، ترسی ئەوەیان هەبو ناوچەکەیان لێ داگیربکەنو بیانخەنە ژێردەستی خۆیانەوە. حکومەتی ئێرانیش، ئەگەرچی دەسەڵاتی نەبوبەری ئەمکارە بگرێ، بەڵام بەهەرەشەیەکی راستەقینەی دائەنا بۆخۆی.

5/5 کشانەوەی روس لەئێران

لە5 کانونی یەکەمی1917دا، واتە چل رۆژی دوای سەرکەوتنی شۆرشی ئۆکتۆبەر، رژێمی روسیای سۆڤێتی نوێ بەیانێکی بەئیمزای لینین، سەرۆکی ئە نجومەنی کۆمیسەرانی گەل، بۆگەلانی ئیسلامی رۆژهەڵات بڵاوکردەوە، لەبەیانەکەدا هەڵوەشاندنەوەی هەمو پە یماننامە ئاشکراو نهێنییەکانی سەردەمی قەیسەری سەبارەت بەتورکیاو ئێران راگەیاندو بڵاوی کردەوە کە((ئەستەموڵ هی تورك خۆیەتی)) بەڵێنیشی بەگەلی ئێراندا((هەر بەکۆتایی کارە جەنگییەکان، خاکی وڵاتەکەیان بەجێ بهێڵن))

ئەگەر شۆرشی شوبات دیسیپلینی جەنگیی ریزەکانی سوپای روسی شێواندبو، ئەوا شۆرشی ئۆکتۆبەر بەیەکجاری شیرازەی تێکدا. سەربازەکان بێ پرسی فەرماندەکانیان تفەنگو تفاقی جەنگیان بەنرخێکی هەرزان ئەفرۆشتو ئەگەرانەوە بۆ نیشتمانی خۆیان.[110] لەم هەلەدا کوردەکانی ناوچەکە بەتایبەتی ئیسماعیل ئاغای سمکۆ کەوتە کرینی چەكو تفاقی جەنگی،[111] هەروەها ئاسوری‌و عەجەم.

ئەرمەنی‌و ئاسوری کەچارەنوسی خۆیان بەستبو بەروسیاوە، بەو هیوایەی لەدوای کۆتایی هاتنی جەنگ ئاما نجە نەتەوەییەکانی خۆیان لە پێکهێنانی دەوڵەتی ئەرمەنی‌و دەوڵەتی ئاسوری لەسەر ئەرزی کوردستان، بەدی بهێنن. لەدوای شۆرشی ئۆکتۆبەر توشی مەینەتییەکی نەتەوەیی گەورەبون. روسیای

سۆڤێتی ئامادە نەبو بەڵێنەکانی سەردەمی قەیسەر بەجێ بگەیەنێ، بەڵکو لەجەنگ دەرچو. ئەیویست لەگەڵ دراوسێکانی بناغەی دۆستایەتی دابمەزرێنێ. لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی پاش چەند رۆژێ لەسەرکەوتنی شۆرش ئاگربری کردو بەڵێنی کشانەوەی بەئێراندا.

روسیا لەرێککەوتنی((بریست لیتوفسك))دا گفتی کشانەوەی هێزەکانی لەئەرزە داگیرکراوەکانی تورکیاو، هەڵوەشاندنەوەی دەستە چەکدارەکانی ئەرمەنی بەتورکدا.[112] بەوگوێرەیە دەستی لە پشتیوانی گەلی ئەرمەن هەڵگرت. لەئەنجامی کشانەوەشدا لەخاکی ئێران دەستی لە پشتیوانی گەلی ئاسوری هەڵگرت. کۆشکی ئاواتی نەتەوەیی ئەم دوگەلە بچوکە، کەچارەنوسی خۆیان لەسەر گفتەکانی کاربەدەستانی دەوڵەتێکی زل بیناکردبو، هەرەسی هێنا.

لینین‌و هاورێکانی لەشۆرشدا سەرکەوتن، بەڵام هێزێکی زۆری روسی لێیان هەڵگەرایەوە، فەرمانەکانی ئەوانی جێبەجێ نەئەکرد. لەناو ئەوانەدا داوودەزگای سەفارەتی روسی لەئێران‌و، کاربەدەستانی سەرکردایەتی سوپای لەقافقاز. دەوڵەتانی هاوپەیمانی پێشوی روسیا، ناوچەکانی قافقازیان کردە یەکێ لەمەیدانەکانی دژایەتی‌و پیلان گێران بۆسەر شۆرشی ئۆکتۆبەر.

6.شەری ناوخۆی ئاسوری-عەجەم

1/6هەڵگیرسانی شەر

ئاسورییەکانی هەکاری، خۆیان نمونەی خەڵکی خێڵەکی دواکەوتو بون. تازە لەکوشتاری بەکۆمەڵ رزگاریان بوبو. جگە لەوەی زۆریان لێ کوژرابو، ماڵ‌و داراییان بەتالان چوبو، ئاواییەکانیان داگیرو وێرانکرابو. لەبەر ئەوە لەوکاتەوە کەهاتبونە ئێران‌و لەورمێ، خوی، سەلماس‌و، ئاواییەکانی دەوروبەری‌دا جێگیر بوبون، پشێویان خستبوە ناوچەکەوە. راوروتو تالانیان ئەکرد. شەوانە ئەیاندا بەسەر دێهاتو ماڵاندا. کاروانیان روت ئەکردەوە. دەستیان لەکوشتنی خەڵك نەئەپاراست. تۆڵەی لێقەومانی خۆیان لەخەڵکی موسوڵمانی ئەوێ‌کردەوە، بەتایبەتی کەئەیان دی دەسەڵاتدارانی روسی چاوپۆشییان لێ ئەکەن.[113] لەباتی ئەوەی هاودەردی‌و پەرۆش‌و سۆزی دانیشتوانی ناوچەکە بەدەس بهێنن، نەیاری‌و ناحەزی‌و دوژمنایەتی خەڵکیان پێ براببو. دوایی‌تر ئەوەبو بەهۆیەکی گرنگی شێواندنی خەباتی رەوای ئەم گەلەو، لەدەس دانی دۆستایەتی کوردو ئازەری وەکو گەلی هاوژین‌و هاوسێ‌و، لەدەس‌دانی پشتیوانی حکومەتی ئێران وەکودەوڵەتی پەنادەر.

گۆڕانی دەسەڵاتی روسی، گۆڕانی حاکمەکانیشی بەدوا داهات. اعتمادالدولە، چونکە جێگەی بڕوای روس بو، لەسەردەمی ئەواندا حاکمی ورمێبو. پاش ئاڵوگۆڕەکانی روسیا، ئەویش لێخراو لەتەورێز درایە دادگا. لەجێگەی ئەو کابرایەکیتر بەناوی معزالدولە دانرابو. لەو هەلومەرجە شێواوەدا، کەهەم سەربازانی روسی بۆ ئەوەی پێویستییەکانی گەڕانەوەی خۆیان دابین بکەن، کەوتبونە شت فرۆشتنو شت سەندن بەزۆر لەخەڵکو، بازاڕی ورمێیان تاڵانکرد. هەم دەستە چەکدارەکانی ئاسوریو ئەرمەنی ئاسایشی سەروسامانی خەڵکی ناوچەکەیان نەهێشتبو. معزالدولە کارێکی بۆچاکردنی دۆخی شێواوی ناوچەکە لەدەس نەهات. ئەویش لابرا. اجلال الملك بو بەحاکمی ورمێ. ئەمکابرایە شارەزای کاروباری ورمێبو چونکە پێشتریش چەند جارێ کرابوە حاکمی ئەوێ. هێزەکانی ئێران لەچاو مەسیحییەکاندا کەم بون. لەبەر ئەوە لەسەرەتای هاتنیەوە ویستی بەخۆشیو گفتوگۆ لەگەڵ مەزنەکانی دینو نەتەوە جیاوازەکان ئاسایش بگێڕێتەوە بۆ ناوچەکە.

یەکێ لەکارەکانی اجلال الملك بۆ گێڕانەوەی ئاسایش پێکهێنانی((کۆمیسیۆنی تحبیب بین المللی))بو، کەئەبو پێك بێ لەعەجەمو کوردو ئاسوریو ئەرمەنیو جولەکە. لەرۆژی 22ی ئازەری 1296دا کۆبونەوەیەکی گەورەیان لەمزگەوتی ئادینە سازکرد. اجلال الملك خۆیو، هەندێ لەمەزنەکانی ئەو گەلانە لەم کۆبونەوەیەدا دەربارەی دۆستیو ئاشتی وتاریاندا.[114] بەڵام برینەکان لەوە قوڵتر بون بەکۆبونەوەیەکی وەها سارێژ ببێ، پشێوی هەرما.

لەم ماوەیەدا تیپە چەکدارەکانی ئاسوری بۆ پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییەی لەکشانەوەی روس دروست ببو بەیارمەتی فەرەنسەو بەریتانیا دامەزرا. حکومەتی ئێران ئەو هەنگاوەی پێ خۆش نەبو، بەڵام ئەوەندە هێزینەبو رێگەی دروستبونی بگرێ. هێزی ئێرانیەکان لەورمێ بریتیبو لەهەزار قەزاق لەژێر فەرمانی ئەفسەرانی روسیدا لەدەرەوەی شار بونو ئەمانە گوێیان نەئەدایە فەرمانی حاکمی ورمێ. حاکمی ورمێ بۆ چەسپاندنی ئاسایش داوای لەوالی تەورێزکردبو کەهێزێکی بۆ بنێرێ، ئەویش200 سواری قەرەداغی بۆ نارد لەناو شارا جێگیر ببون.[115]

هێزی ئاسورییەکان زۆر زیاتربون لەهی عەجەمو هەمو رۆژ ترسی خەڵك لە هەڵگیرسانی شەڕی ناوخۆ زۆرترئەبو.

گێرانەوەی رووداوەکان وەکو یەک نین. نوسەرانی ئێرانی بەجۆرێکی ئەگێڕنەوە، ئۆبالی شەڕ ئەخەنە ئەستۆی ئاسوورییەکان. کاربەدەستانی تەورێز بە پیلانی دائەنێن کەمەسیحییەکانو کاربەدەستانی بێگانە لەورمێ بۆ چاو ترساندنی موسوڵمانەکان رێکیان خستوە. را پۆرتی سوپایو دیپلۆماتەکانیش، بەتایبەتی کاربەدەستانی فەرەنسی، بەزۆری پێ لەسەر ئەوە دائەگرن، کەئەوە پیلانێك بوە موسوڵمانەکان سازیان کردوە، بۆ ئەوەی بیکەن بەبیانوی کوشتنی بەکۆمەڵی مەسیحییەکانو بێگانەکانی ورمێ.[116]

15ی شوباتی1918 نزیکەی هەزار شەرکەری جیلو، لەسەر داوای کاپتەن گاسفیلد هاتبونە ناو شارەوە.[117] ئەمانە لەناو بازاڕدا ئێخەیان بەخەڵك ئەگرت، داوای چەکیان لێ ئەکردن، روتیان ئەکردنەوە. هەر لەو رۆژانەدا دو موسوڵمانو جولەکەیەکیان کوشت.[118]

19ی شوبات، رووداوێك قەوما، بو بەسەرەتای دەست پێ کردنی شەڕی دینیی خوێناوی. پۆلیسی ئێرانی ئەیانەوێ چەکدارێکی جیلو چەك بکەن، ئەویش خۆی بەدەستەوەنادا. ئەبێ بە پێکادان. کابرای جیلو ئەکوژرێ، بەڵام هاورێکانی لەکاتی هەڵاتندا 4کەس ئەکوژن. شەڕ ئەتەنێتەوە.[119]

20 ی شوبات، حاکمی ورمێ اجلال الملك، سەرانی مەسیحییەکانو، میسوکوژل سەرۆکی نەخۆشخانەی فەرەنسی، سونتاك نوێنەری پاپای، بۆ بارەگای حکومەت بانگکرد. لەسەر رووداوەکان ئەدوان. لەوکاتەدا چەن گوندییەك رژانە ناو بارەگاوە، گازاندەیان بو لەوەی تاقمی جیلو لەدەرەوەی شار، رێ بەگوندییەکان ئەگرن، هەرکەسێ ئەبینن، ئەیکوژن. بەشدارانی کۆبونەوەکە بڕیاریاندا، دەستەیەك سواری قەرەداخی لەگەڵ دەستەیەك سواری ئاسوری بنێرنە دەرەوەی ورمێ بۆ جێگیرکردنی ئاسایش. ئەو رۆژە ئاسورییەکان نزیکەی 100 موسوڵمانیان کوشتبو.[120]

21ی شوبات لەدەرەوەی ورمێ تاقمی جیلوو دەستەیەك قازاقی ئێرانی بو بەشەڕیان.

22ی شوبات لەکاتێکا حاکمی شار لەگەڵ کونسوڵی روسیو، کونسوڵی ئەمریکیو، سەر پزیشکی فەرەنسی خەریکی گفتوگۆبو بۆ چەسپاندنی هێمنی، شەڕ بەگەرمی هەڵگیرسا را پۆرتی کونسوڵی فەرەنسی هۆی هەڵگیرسانەوەی شەڕ ئەگێڕێتەوە بۆ ئەو هێرشەی قازاقەکانی ئێران بەسەرکردایەتی رەزاخان کردویانەتە سەر بارەگای فەرماندەیی ئاغا بگرس.[121] کۆچی دهقان، نوسەرێکی ئێرانی ئەڵێ: ((دوکەس لەخەڵکی ئازای ورمێ بەناوی قارداشو

داداش بریاریاندا خۆیان بڕۆن لاشەی مردوەکان بهێنەوە بۆ شار. دەمەوئێواری، لەکاتێکا ئەیان ویست لەشار دەربچن، لەنزیکی دەروازەی هەزاران توشی تاقمی جیلو بون. لەبەینی ئەوانەدا بو بەشەڕ. هەر بەبیستنی دەسرێژی تفەنگ، مەسیحییەکانی ناوشار لەهەرکوێیەك بون کردیان بەتەقە. دەرکەوت کە پێشتر رێك کەوتبون بەدەس پێکردنی تەقە، جەنگ دەس پێ بکەن.))[122]

23ی شوبات، واتە رۆژی دوایی‌تر شەڕگەرمتر بو. ئاسوری گەرەکی عەجەمەکانیان دایە بەرتۆپ، سوارەکانی قەرەداخی کە بۆ پاراستنی شار هاتبون، ئەگەرچی لەرۆژی یەکەمی شەڕدا بەشداربون، بەلام رۆژی دوەم کەتۆپ باران دەستی پێ کرد بەکۆمەڵ لەشار هەڵاتن بەرەو سەلماس، لەوێوە گەرانەوە بۆ تەورێزو قەرەداخ. قازاقەکان بنکەکەیان لەدەرەوەی شاربو، لەژێر فەرمانی ئەفسەرانی روسیدا بون، بەلام رۆژی یەکەمی شەڕ هاوکاری موسوڵمانەکانیان کردبو. ئاسوریەکان هەڵیان کوتایە سەربارەگای قازاقەکان، هەندێکیان لێ کوشتن‌و ئەوانی تریشیان رایان کرد، چەك‌و کەلوپەلەکانیان کەوتە دەست ئاسورییەکان.[123]

پاش نیوەڕۆی هەمان رۆژ تاقمێ لەئاخوندو مەزنەکانی شار بۆ راگرتنی شەڕو پێکهێنانی ئاشتی خۆیان هاوێشتە مالی مارشیمونی پێشەوای دینیی ئاسورییەوە. مارشیمون گفتی راگرتنی شەڕی پێدان ئەوانیش بەخەڵکی ورمێیان گوت، شەڕ رابگرن‌و خۆیان بەدەستەوە بدەن.

24ی شوبات، ئەگەرچی مارشیمون رۆژی پێشو، گفتی راگرتنی شەڕی بەخەڵکی ورمێدابو، بەلام شەڕ هەر رانەوەستا چونکە سەرکردایەتی هێزەکان بەکردەوە لەدەس ئاغا پەترۆسدابو، نێوانی ئەو دوانەش خۆش نەبو. ئاسورییەکان بەردەوام بون لەسەرکوشتن‌و تالان‌و سوتاندن. بەیانی ئەو رۆژە تاقمێ لەگەورەکانی ورمێ بەسەرۆکایەتی عقیم السلگنە سەردار خۆیان هاوێشتە ناو کونسولگەی ئەمریکییەوە، بۆ ئەوەی داوا لەمیستەر شید بکەن، هەوڵی راگرتنی شەڕبدا.[124] بەقسەی نوسەرەکانی ئەو سەردەمە ئەڵێن هەر لەو رۆژەدا10 هەزار کەس پتر کوژراون.[125]

لەمشەرە خوێناوییانەی نێوان مەسیحی‌و عەجەمدا، کورد بەتاییەتی ئیسماعیل ئاغای سمکۆ هیچ دەستێکیان نەبو، بەڵکو لەگەرمەی تێکهەڵچوندا ئەڵێن سمکۆبە600 سواری جەنگییەوە بۆ یارمەتیدانی خەڵکی ورمێ

کەوتۆتە ڕێ، بەڵام لەگوندی کەریم ئاباد ئەبیستێ عەجەم خۆیان بەدەستەداوە، لەوێوە ئەگەڕێتەوە.[126]

ئەگەرچی عەجەم وازیان لەبەرەنگاری هێنابو، بەڵام مەسیحییەکان دەستیان لەشەڕوکوشتنو تاڵان هەڵنەگرتبو. مەرجەکانی خۆیان بۆراگرتنی ئەم شەڕە، بەهۆی کونسوڵی ئەمەریکییەوە لەورمێکە بوبو بە پەناگای مەزنەکانی شار، بەم جۆرە دابو بەموسوڵمانەکان:

((1.ئەنجومەنێکی تێکەڵاو لەمەسیحیو موسوڵمان بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری شار پێك بێ.

2.شار لەژێر حکومەتی عەسکەریدا بێ، ئەنجومەنە تێکەڵاوەکە سەرۆکی پۆلیس دابنێ.

3.هەمو ئەو چەکانەی لای موسوڵمانەکانە لەماوەی 48 سەعاتدا بەدەستەوە بدرێ.

4. 4 کەسکە لە پیاوە ناسراوەکانی ورمێ بون بەدەستەوە بدرێن: حاجی صمد، ارشد ملك، ارشد همایۆن، حاجی موید تجار.

5.ئەگەر کاربەدەستێکی روسی یا فەرەنسی یا سەربازێکی روسی پەلاماری بدرێو بکوژرێ، ئەبێ خەڵکی ورمێ خوێن بابییەکەیان بدەن.

6.قازاقە ئێرانیەکان ئەبێ بچنەوە ژێر فەرمانی ئەفسەرانی روسییەوە))[127]

خواستەکانی مەسیحیەکان ئەگەرچی قورسو زاڵمانە بون، بەڵام دەری ئەخەن کە لەو رواوانەدا دەستی کوردی تێدا نەبوە، بەڵکو ناکۆکی ئەوان لەگەڵ عەجەم بوە.

مەسیحیەکان دەستیان بەسەر ورمێدا گرت. هەلومەرجی ناوچەکە بە پشێویو ئاڵۆزاوی مایەوە. گوندەکانی دەوری ورمێ توشی کوشتنو تاڵان بون. ئاواییە موسوڵمان نشینەکان بەزۆری چۆڵو وێران بوبون.[128]

کۆمیسیۆنی 16 کەسی تێکەڵاو پێك هات. عەزیم ئەلسەڵتەنە سەردار بو بەحاکمی ورمێو، ئاغا بگرس بەرپرسی ئاسایشی لادێکانو، ئیبراهیم خانی ئەرمەنی بوە بەرپرسی ئاسایشی شار.[129]

بەهۆی تێکچونی ئاسایشی ناوچەکەوە گرانیو قاتوقڕی بەجۆرێ داکەوتبو، کەهەندێ لەبرسییەکان نانیان بەدەس هەرکەسێکەوە بدیایە پەلاماریان ئەداو بەزۆر لێیان ئەسەند. دهقان ئەڵێ:[130]

((لەوكاتەوە كەحكومەتی شار كەوتە دەست مەسیحیەكان(5ی ئەسفەند)
تا دوایی ئەو مانگە، كەروداوی ناخۆشتر قەوما، دۆخی ورمێ بە مجۆرە بو:
دێهاتی موسوڵمان نشین تاڵانو چۆڵبو، نیشانەی ژیانو ئاوەدانییان تێدا نەئەبینرا، كۆڵانو مزگەوتەكانی شار پڕبون لەهەڵاتوانی گوندەكان.
جیلو رۆژ بەبیانوی گەڕان بەدوای چەكدا، هەر كەلوپەلێكیان بەدڵ بوایە ئەیان برد، ماڵخوێ ئەگەر بەرهەڵستی بكردایە ئەیان كوشت، قاتوقڕیو برسێتی بێ وێنەش لەلایەكیترەوە خەڵكی بۆ مردن ئەنارد.
لەم بیستو چەند رۆژەدا شەوان بەڕاستی كاتی مەحشەرو قیامەتبو، یەك دو سەعات كە لەشەو رائەبورد لەچەند لای شارەوە دەنگی واوەیلا بەرز ئەبووەوە، دانیشتوانی ئەو ماڵانەی كەجیلو هێرشیان كردبوە سەر، رایان ئەكردە سەربانو لەوێوە بەدەنگی بەرز هاواریان ئەكرد، داوای یارمەتیان لەخەڵك ئەكرد، بەڵام كێ ئەیوێرا لەماڵ دەربچێ، مەئمورەكانی شارەبانیو ئەمنیەتی شاریش كەگوێیان بەم ناڵەو هاوارانە راهاتبو، هیچ گوێیەكیان نەئەدایە ئەم هەمو گریانو زاریو ناڵەو هاوارەی خەڵك. جیلو پەلاماردەرەكان بەخەیاڵی ئاسودەوە هەر كەسێكیان بویستایە ئەیان كوشت، هەرچیەكیان بویستایە ئەیان برد، هەندێ جار ماڵەكانیشیان ئەسوتان.
بازار كە دوجار لەلایەن روسەكانەوە تاڵانكرابو، ئاگری تێ بەردرابو، هێشتا بەتەواوی ئاوا نەبو بووەوە، سەرلەنوێ تاڵان كرایەوە))[131]
تەقینەوەی ناكۆكی لەنێوان مەسیحیو عەجەمداو، گۆڕانی بەشەری خوێناوی، مەسیحییەكانی ناچار ئەكرد كەهەوڵ بدەن بۆ راستكردنەوەی هاوسەنگی هێزەكانی خۆیانو عەجەم، هێزی كورد بەلای خۆیاندا رابكێشن، بەتایبەتی چونكە ژمارەی مەسیحی لەچاو ژمارەی عەجەمدا ئەوەندەكەمبو، لەبەراوردكردن نەئەهات.
كورد، لەسەرەتای دەسپێكردنی جەنگی جیهانیەوە، بەهۆی بانگەوازی سوڵتانەوە بۆ بەشداربون لەغەزای كافرانو، جیهاد لە پێناوی دینیی ئیسلامدا، لەزۆر شوێن هاوكاری ئۆردوی عوسمانیان كردبو، بەرەنگاری هێزی روسیو بەریتانی بوبون. هێشتا پڕو پاگەندەی دینی عوسمانی لەبیری كورد نەڕەوی بووەوە. لەهەلومەرجێكی وەهادا كورد كەخۆی بەموسوڵمانێكی خاوەن باوەڕو دڵسۆز دائەنێ، چەند ناكۆك بێ لەگەڵ عەجەم، لەناكۆكی ئاسوری-عەجەمدا، كەڕەنگی دینیی بەخۆیەوە گرتبو، ئەبو پشتی عەجەم بگرێ كەبرای دینییبو لەدژی مەسیحیو لەسەر ئەو بكاتەوە.

2/6كوژرانی مارشیمون

مارشیمون پەیوەندی لەگەڵ ئیسماعیل ئاغاکرد بۆ ئەوەی پێکەوە گفتوگۆ بکەن. سمکۆ ئەوسا یەکێبو لەکوردە هەرە ناسراوە دەسەڵاتدارە بەهێزەکانی ناوچەکە. بارەگاکەی لەگوندی چەهریق حکومەتێکی بچوكبو. لەگەڵ مارشیمون رێك کەوتن لەسەلماس(بەچەند ناوی تریشەوە ناو ئەبرێ" کۆنە شار، شاهپور، دیلمان) یەکتری ببینن. ئەم ژوانە بۆ بەکوشتارگای مارشیمونو دەستو پێوەندەکانی.

کسروی، کوژرانی مارشیمون بەم شێوەیە ئەگێرێتەوە:

((وەکو وتمان مارشیمون لەبیری هەڵخەڵەتاندنی سمکۆدابو، پەیامی بۆ نارد لەجێیەك پێکەوە دابنیشنو گفتوگۆ بکەن. وا دانرا ئێوارەی رۆژی شەممە 25 ئەسفەند(3جەمادی الپانی) هەردو بچنە کۆنە شار لەوێ لەخانویەکدا پێکەوە دابنیشن.

کەئەو رۆژە گەیشت مارشیمون بەشکۆو ئارایشەوە کەوتە رێ. خۆی لەگالیسەکەدا دانیشتو140 سوارەی هەڵبژاردەی ئاسوری بەرەختو هەوساری لەیەکچوەوە پاشو پێشیان لێگرتبو.کەگەیشتنە کۆ نەشار، مارشیمون دابەزیو چوە ناو خانوەکە سوارەکانیش دابەزینو هەریەکەیان جڵەوی ئەسپەکەی خۆی گرتبو بەراوەستاوی. لەو لاشەوە سمکۆ لەگەڵ چەند کەسێ لەسوارە هەڵبژاردەکانی هات بەلام رایسپاردبو کەدەستەیەکیش لەدوای ئەوەوە بێن.

دوبەدو کەدانیشتن مارشیمون کەوتە قسە، ئێمە هەمو قسەکانی ئەو نازانین. ئەوەی لەزمانی خودی سمکۆ دەرچوە ئەوەیە کەمارشیمون بەوی گوتوە:

((ئەم سەر زەمینەی کەئێستە ناوی کوردستانە نیشتمانی ئێمەمانانبو بەلام جیاوازی لەدیندا ئێمەی لەیەکترکردو بەم حاڵەی گەیاندین ئەبێ ئیتر ببینە هاودەستی یەکتریو خۆمان ئەم سەر زەمینە بگرینە دەستو پێکەوە بژین))، وتویەتی: ((ئێمە سوپامان سازداوە بەلام سوارەمان نیە ئەگەر ئێوەش لەگەڵ ئێمەبن لەبەرئەوەی سوارەی زۆرتان هەیە ئەچینە سەر تەورێزو ئەویش ئەگرین!))

لەمکاتەدا سوارەکانی شوکاك گەیشتبونو پشتی بانەکانیان گرتبو. مارشیمون کەقسەکانی خۆی تەواو ئەکاو سمکۆ مژدەی هاودەستی ئەداتێ، هەڵئەستێ بروا، سمکۆ بەروی پێکەنیناویەوە بەرێی ئەکات. ئەو ژورەی لێی دانیشتبون، پەنجەرەکەی روبەروی دەرگای حەوشە ئەبێو گالیسکەکەی

مارشیمون كه لەبەر دەرگاكەدا راگیرابو لەژورەكەوە ئەبینرا. مارشیمون كە لەدەرگا دەرئەچێو ئەگاتە بەردەمی گالیسكەكەی ئەیەوێ پێ بخاتە ناوی، لەناكاو تەقەی تفەنگی سمكۆ دێو گولله لە پشتی مارشیمون ئەداو ئەكەوێ، هەر لەو كاتەدا شوكاكەكان لە پشتی بانەكانەوە بەیەكجار دەسڕێژ ئەكەنو ئاسوریيەكان كەهەریەكەیان لە پاڵ ئەسپی خۆیدا راوەستابو ئەكەون. وەكوئەڵێن لەیەكدوكەس زیاتر كەسیان لێ دەرنەچوە. مارشیمون كە بەگوللەی سمكۆ كەوتبو هێشتا گیانی تێدامابو عەلی ئاغای برای سمكۆ گوللەیەكی‌تری پێوە ئەنێو، بێ‌گیانی‌ئەكا.[132]

محەمەد تمدن، نوسەرێكی تری عەجەم كەهاوزەمانی سمكۆبوە بە مجۆرەی ئەگێڕێتەوە:

((لە رۆژی 28ی جەمادی الاولی1336ی كۆچی (25ی ئەسفەندی1296ش: 1918) مارشیمون پێشەوای گەورەی جیلوكان(نەستوری: نەسرانی) بۆ دروست كردنی پێوەندی باش ویەكگرتو لەگەڵ كورد، ئەچێ بۆ لای ئیسماعیل ئاغای سمكۆ(سەر دەستەی ژمارەیەكی زۆر كوردی چەكدار)بۆ سەلماس(كۆنەشار: شاپوری ئێستا)، بەنامەیەك ئیسماعیل ئاغا كە لەچەهریق دائەنیشت، بۆ سەلماس بانگ ئەكا.

ئیسماعیل ئاغا بانگهێشتنەكەی مارشیمون قوبوڵ ئەكا. ئەچێ بۆ دیتنی مارشیمون. لەنێوان مارشیمون و ئیسماعیل ئاغادا، دەربارەی بەرنامەی دروست كردنی پەیوەندی هاوكاری دۆستانە و هاوبەش لەگەڵ هێزە چەكدارەكانی مەسیحییەكان و، زنجیرەیەك گفتوگۆ سەبارەت بە پاشەڕۆژی كۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابوری ئازربایجانی غەربی باس ئەكەن.

پاش تەواوبون گفتوگۆ، مارشیمون بەنیازی‌گەڕانەوە دێتە دەرێ ئەیەوێ سواری دروشكە ببێ، بەڵام ئیسماعیل ئاغا كە پێشتر نیشانەی ئەو خانوەی مارشیمونی لێ دانیشت بو ئەزانێ و كون وكەلەبەری شارەزا بو، فەرمان و ئامۆژگاری پێویستی دابو بەسوارەكانی خۆی لەبابەت كوشتنی مارشیمونەوە، 100كەسی لەچاكترین نیشانچییەكانی لەگەڵ خۆی بۆ سەلماس هێنا بوو، ئەوانە لەسەر ڕێی دروشكەی مارشیمون و دەورو پشتی خانوەكەی(جێگەی گفتوگۆ) بە پێی تەگبیری پێشەكی وەها دائەمەزرێن، كەمارشیمون لە هەمو لایەكەوە ئابلۆقە بدرێ، ئەوەبو لەكاتێكا مارشیمون ئەیەوێ سواری دروشكەكەی ببێ دەنگی دەمانچەی ئیسماعیل ئاغا بەرز ئەبێتەوە، مارشیمون ئەكەوێ و لەماوەیەكی كورت دا دەنگی تفەنگی پاسەوانەكانی سمكۆ بەرز

ئەبێتەوەو هەمو ئەوانەی کەلەگەڵ مارشیمون بون ئەکوژرێن، تەنیا یەکێ یان دوکەس لەهاورێکانی مارشیمون رزگار ئەبن و هەواڵی تیرۆری مارشیمون بەهێزە چەکدارەکانی مەسیحییەکان ئەگەیەنن))[133]

کوشتنی بەم جۆرە پێچەوانەی رەوشتی جوامێرانەی کوردو، پەیمان شکێنی کە لەناو کوردا بەریسواییەکی گەورە دائەنرێ لەنەریتی کوردەواری دا نەبوە، یا ئەگەر بوبێ دەگمەن و ناپەسەندو دزێوبوە. ئەم کارەی سمکۆ لەمێژوی کوردا نمونەی تری نیە، کەچی لەمێژوی عەجەم دا نمونەی زۆرە، بگرە هەر لەناو بنەماڵەی سمکۆدا چەند جارێ دوبارە بۆتەوە" ئیسماعیل ئاغای باپیرە گەورەی و، علی ئاغای باپیری و جەعفەر ئاغای برای و، محەمەد ئاغای برای و باوکی محەمەد ئاغای، بەو جۆرە بە ناجوامێری لەناو برا بون، سمکۆش لەمەدا لاسایی ئەوانی کردۆتەوە,

لەکاتێکا نوسەرانی عەجەم کوژرانی ناجوامێرانەی گەورەکانی کورد لەمێژوی خۆیان دا بەئازایەتی و زیرەکی و لێوەشاوەیی کاربەدەستەکانی خۆیان دا ئەنێن، ئەم کارەی سمکۆ بە((بەتەواوی بێ ئەقڵانەو ناجوامێرانەو بێ لێکۆڵینەوە))[134] دائەنێن و یەکێکی تر ئەڵێ :((سمکۆ بەبێ گومان لەو کاتەدا لەبیری کارە رەشەکانی ئاسورییەکانی ناوچەی ورمێدا نەبوە، تا لەکارەکانی ئەوان دڵتەنگ بوبێ و لە تۆڵەی ئەوان دا ئەم کارەی کردبێ...))[135]

ئەی کەواتە سمکۆ بۆچی مارشیمونی کوشت؟

وەڵامی ئەم پرسیارە هێشتا کەس بەتەواوی نەی داوەتەوە.

رازی یەکتر بینینی سمکۆ- مارشیمون و، گفتوگۆی دو قۆڵیان و، هۆی ئەم پیلانەی سمکۆ، چۆتە ژێرگڵ. چونکە هەروەکو مارشیمون بەو جۆرە کوژرا، سمکۆ خۆیشی بە پیلانێکی وەکو ئەوەی خۆی گێڕای، پاش چەند ساڵێ کوژرایەوە.

بیروڕای نوسەرانی کورد لەهەڵسەنگاندنی ئەم کارەی سمکۆدا جیاوازە.

هەندێ نوسەری کورد، هۆی کوشتنی مارشیمون ئەگێرنەوە بۆ ناکۆکی نەتەوەیی ئاسوری لەگەڵ کورد، گوایە ئاسورییەکان چاویان بڕیبوە ئەوەی لەسەر ئەرزی کورد دەوڵەتی ئاسوری دروست بکەن، بەکوشتنی پێشەواکەیان ئەم پیلانەش پەکی خرا.[136]

هەندێکی تر ئەڵێن، سمکۆ بەهاندانی ئینگلیز بەرامبەر بە پارە ئەم کارەی‌کردوە، مەبەستی ئینگلیز لەوەش ئەوەبوە رێگە بۆ سەرکردایەتی ئاغا

بگرس تەخت ببێ.[137] ئارشیفی ئەو سەردەمەی بەریتانیا ئێستە بەئازادی لەبەردەستی هەمو لێکۆڵەرەوەیەك دایە، بەڵام هێشتا هیچ بەڵگەیەکی لەم بابەتەی تێدا نەدۆزراوەتەوە، ئەم قسەیە بسەلمێنێ.

هەندێکیتر ئەڵێن، سمکۆ ئەمەی لەسەر خواستی والی ئازەربایجان کردوە بۆ شکاندنی چاوی ئاسورییەکان، لەتۆڵەی کوشتاری خەڵکی ورمێدا.[138] چونکە هاوزەمان لەگەڵ ئەم کارەی سمکۆدا، والی ئازەربایجان هەزار کەسی ناردبو بۆ مینای شەرەفخانە لەسەر دەریاچەی ورمێ بۆ ئەوەی ئەوانیش لەو قۆڵەوە پەلامار بدەن. سمکۆ خۆی لەوگفتوگۆیەدا کە لەگەڵ مستەفا پاشای یامولکیدا کردویەتی، دان بەمەدا ئەنێ، لەوەڵامی پرسیارێکیدا ئەڵێ:

((پرسیار: هۆی تێکچونو شەڕکردنت لەگەڵ ئاسورییەکاندا چیبو، تکایە پێم بڵێ، مارشەمعون، کەئاشتی ویستو دۆستی کوردبو، لەبەرچی کوژرا؟

((وەڵام: بێگومان ئاگاداری ئەوەی کەتورکو روس لەجەنگی جیهانیدا چیان بەکورد کرد! حەزدەکەم هۆی کوشتنی مارشەمعونت بۆ رون بکەمەوە" لەو هەرایەی لەباکوری کوردستاندا لەنێوان تورکو ئەرمەنیدا رویدا، ئاسورییەکان چونە پاڵ ئەرمەنییەکانو یارمەتییان دان، دوای شۆڕشی روسیا، روسەکان هێزەکانیان لەسابلاخو ورمێ کێشایەوەو ژمارەیەکی زۆر چەکو جبەخانە، تۆپو رەشاشو تفەنگیان بەجێ هێشتو هەموی بۆ ئاسورییەکان مایەوە. چەند ئەفسەرێکی روسو ئاسورییەکان و هەندێ کاربەدەستانی ئەوروپایی، دەیانزانی ئێران بەهۆی لاوازیو کزیی دەسەڵاتو کەم دەرامەتییەوە ناتوانێت داکۆکی لەخۆی بکات، بۆیە ئاسورییە چەکدارەکان ویستیان ئەم دەرفەتە لەکیس نەدەنو ئازەربایجان کەناوچەیەکی گرنگی نێوانی ئەرمەنو تورکو فارسە-بگرن... دوای ئەوەی ئاسورییەکان بەسەر فارسەکاندا سەرکەوتنو بانگەوازی سەربەخۆییاندا، هاتنە لامو داوای هاریکارییان لێ کردم، بۆ ئەوەی پێکەوە بچینە ناو ئێرانەوە، منیش بەڵێنی یارمەتیم دانێ... بەڵام ئێرانیەکان بەوەیان زانی، کەئاسورییەکان داوای یارمەتییان لەمن کردوە... نوێنەرێکی ئێران هاتو داوای لێ کردم، کە پشتی ئاسورییەکان نەگرمو بەرامبەر بەمە بەڵێنی پاداشتو چاکە دانەوەیان دامێ. لەبەر ئەوەش دەمزانی ئاسورییەکان نیازیان وایە باکوری کوردستان بخەنە ژێرركێفی خۆیانەوەو داگیری بکەن، بۆیە مارشەمعونم کوشت. ئێرانیەکانیش لەبەڵێنی خۆیان پاشگەزبونەوە. بۆیە منیش پەلامارم دانو ورمێم گرتو کاربەدەستانی خۆمم لێ دامەزراند.[139]

3/6 لەتۆڵەی خوێنی مار شیموندا

هەرچۆنێ بێ ئەم کارەی سمکۆ ئەنجامی خراپی لێ وەشایەوە" لەلایەکەوە ورمێ خۆی بوبو بەمەڵبەندی شەڕێکی دینیی لەبەینی ئاسوری‌و مەسیحی‌و عەجەمی موسوڵماندا، کوژرانی مارشیمون کوردیشی تێکەڵاوی شەڕەکە کردو شەڕەکەی لەجاران گەرم ترکرد، لەلایەکی ترەوە ئەمکارە ئاسورییەکانی لەجاران زیاتر وروژانو، کەوتنە شەڕو خوێنڕێژی. تۆڵەی کوشتنی مارشیمونیان لەخەڵکی ورمێ کردەوە.

ڕۆژی شەممە 17ی مارتی 1918 مارشیمون کوژرا،

ڕۆژی دوشەممە 19ی مارت، ئەم هەواڵە گەیشتە ورمێ، ئاسورییەکان دەستە دەستە ڕژانە ناو شارەوە،

ڕۆژی سێشەممە 20ی مارت، کوشتارییان دەست پێ کردەوە،

ڕۆژی چوارشەممە 21ی مارت، گەیشتە پۆپەی تورەبونو خوێنڕێژی.

تمدن ئەڵێ:

((... لەبەیانی زوەوە، هێزە چەکدارەکان بەکۆڵانو گەڕەکەکاندا بڵاوبونەوە، لە پڕخۆیان کرد بەماڵی عالمو سەیدو پیاوە ناسراوەکانی شاردا، کەوتنە کوشتنی بەکۆمەڵی خۆیانو خێزانەکانیانو، تالانی کەل‌و پەلی ناوماڵەکانیان. لەو ڕۆژەدا ژمارەیەکی زۆر لەعالمەکانو مەلاو سەیدەکان... کوژران. لەم ڕوداوەدا زیاتر لە10 هەزار موسوڵمان بەجۆرێکی ناخۆش بەدەستی مەسیحییان کوژرانو شەهیدبون.

جیلوکان لە پاش کوشتنی عولەماو سادات بەربونە تاقمەکانی تری خەڵك، هەرکەسێکیان لەهەژارو دەوڵەمەن، بچوكو گەورە، ژنو پیاو، لەکۆڵانو بازاڕدا بینی دایانە بەرگوللە.

لەم ڕۆژە ترسناکەدا خەڵکێکی زۆرخویان لەناو چاڵو کارێزو تەنوری ماڵانو پەناو پەسیردا شاردەوە، لەکاتی پەلاماری چەکدارانی جیلودا بۆ سەر ماڵەکان، بەو جۆرە گیانی خۆیان پاراست.

هەر لەو ڕۆژەدا هەمو کوردەکان(کە پێشتر هێزە چەکدارەکانی مەسیحیەکان چەکداریان کردبون) چەك کرانو کوژران.

لەگوندەکانو دەوری شار، لەهەر جێیەك موسوڵمانێ یا کوردێکیان بدیایە، بێ سڵەمینەوە ئەیان کوشت.

بەم ڕەفتارە درندانەیە، بەرادەیەك خەڵکیان شڵەژانو ترساند، موسوڵمانەکان لەهەر تاقمێ‌بون، لەماڵەکانی خۆیاندا لەژێرابو بیردا خۆیان

شاردەوە. ماوەی3 رۆژ هیچ کەس زاتی نەئەکرد لەماڵ دەربچێ، کۆڵانەکان چۆڵو گەرەکەکان لەخامۆشیەکی کوشندەدا بون، شار شێوەی گۆرستانێکی چۆڵکراوی بەخۆیەوە گرتبو))[140]

نوسەرەکانی ورمێ ژمارەی کوژراوەکانی ئەو رۆژە خوێناویانە بە10 تا15 هەزار کەس ئەخەملێنن[141] ئەم ژمارەیە ئەگەر زیادیشی پێوەنرابێ، ئەندازەی رقو تورەبونو، جۆری تۆڵەسەندنی خێڵەکی ئێلەکانی ئاسوری دەرئەخەن.

چەندین هەزارکەس لەخەڵکی ورمێ بۆ پاراستنی گیانی خۆیان پەنایان بردبوە بەر ماڵی میستەر شید، کونسوڵگەی ئەمریکی، نەخۆشخانەی ئەمریکی، بارەگای میسیونی فەرەنسی.[142] لەژێرگوشاری کونسوڵی ئەمریکیدا، ئاغا بگرس فەرمانی بەئاسورییەکاندا کەئیتر دەس لەکوشتنو ترساندن هەڵبگرن.[143]

نیوەرۆی22ی مارت فەرمانداری ورمێ، عقیم السلگنه سەردار، جاریدا کەئیتر ئاسایش جێگیربوە، هەر مەسیحیەك بچێتە سەر ماڵی کەسێ ئەبێ بگیرێو بدرێتە دەس حکومەت.[144]

سەرکردایەتی تیپە چەکدارەکانی ئاسوری پلانی پەلاماردانی بارەگاکەی سمکۆی دانا. هەمو هێزەکانی خۆیان سازداو، هەرچی چوارپێی ناوچەکەبو بۆ هەڵگرتنی تفاقی جەنگ کۆیان کردەوە. ئاغا بگرس خۆی سەرکردایەتی ئەو هێزەی ئەکرد کەبۆ گرتنی چەهریق دانرابو. هێزێکی تریش کەئەبو پەلاماری قوشچیو دەوروبەریبدا، گاسفیلدی فەرەنسیو کۆلۆنێلێکی روسی سەرکردایەتییان ئەکرد.

ئاغا بگرس هەر بۆ شکاندنی بەفری رێگاکەی400 کەسی قەڵەوی لەگەڵ خۆی بردبو. کتوپڕ هەڵی کوتایە سەر چەهریق. شەرێکی قورس رویدا. دایکی سمکۆو کچێکی جەعفەر ئاغای برای کوژران. سمکۆ خۆی لەبەر هێرشی ئاسورییەکاندا پێ نەگیرا. کشایەوە ناو خاکی تورکیا[145] ئاسورییەکان بەدەم رێگاوە هەڵیان کوتایە سەر سەلماس، دیلمان، قوشچی، عەسکەر ئاباد. پەلامارەکەیان10 رۆژی خایاند، بەو پەری دڵرەقییەوە کەوتنە کوشتاری کوێرانەی خەڵکی، تالانی ناوچەکە. مەڵبەندی سەلماسیان لەکورد پاککردەوە.[146]

رۆژی20ی(جەمادی الاول) ئاسورییەکان بەبۆنەی گرتنی چەهریقەوە لەخۆشیدا کردیان بەتەقە، لەم بەزمەدا40 کەسی بێتاوان کوژران.[147]

بــەهۆی ئــەو روداوانــەوە، بــۆ پاراســتنی هێمنیــو ئاسایشــی شــار، لەکۆبونەوەیەکدا لـەماڵی عقـیم السـلگنە سـەردار، ئەنجومـەنێکی تێکـەڵاو بەنـاوی((کۆمیسیۆنی ئەمنییەت))ەوە پێکهات، بەڵام ئەم کۆمیسـیۆنە هیچـی پــێ نەئــەکرا، چــونکە دەســەڵاتی راســتەقینە لــەدەس ئاغــا بگرســو چەکدارەکانیدابو. حکومـەتی نـاوەنـدی ئێـران لاوازبـو نەیئـەتوانی کـارێکی کاریگەر بۆ رزگارکردنی خەڵکی ورمێ ئەنجامبدا. ئاسورییەکان ئـەیان ویسـت خـەڵکی ورمـێ وەکـو بارمتـە لـەگفتوگۆکـانی خۆیـاندا بـۆ دەربـازبون لەسـزاو جێکردنـەوەی خۆیـان بـەکاربهێنن. کـار بەدەسـتانی تـەورێزیش ئەیانویسـت کاربەســەربەرن، چــونکە خۆیــان کــارێکی ئــەوتۆیان پــێ نەئــەکرا دژی ئاســورییەکانو، هــەر لــەو ماوەیەشــدا واتــەواتی هــاتنی ئــۆردوی تــورك بڵاوبوبوەوە، بەتایبەتی دوای ئەوەی سوپای روسی لەولایەتە داگیرکراوەکانی عوسمانی کشابوەوەو، ئۆردوی تورك چوبوەوە بۆ وان، ئەرزرومو شوێنەکانیتر.

گفتوگـۆ لـەنێوان کاربەدەسـتانی تـەورێزو ئاسـوریەکانی ورمـێدا دەسـتی پێکرد. عقیم السلگنە دەستی لەحاکمی هەڵگرت. لە تەورێزەوە دیسان اجلال الملك کەچـەند جـارێکیتر حـاکمی ورمـێبو دانرایـەوە. پـاش ماوەیـەك عقـیم السلگنە کوژرا. ئاسورییەکان بکوژەکەیان لەهەمان جێدا هەڵواسیەوە.[148]

7. سەرەتـای کۆتـایی"

هێرشی تورك و کشانەوەی ئاسوری لەورمێ

روسیای سۆڤێتی لەجەنگ دەرچو. دەستی لە پشتیوانی ئەرمەنیو ئاسـوری هـەڵگرت. خـەریکی سـازینبـو لەگـەڵ حکومـەتی تـورك. حکومـەتی قـافقـاز بەشەڕی ناوخۆوە خەریکبو، نەی ئەپەرژایە سـەر یارمەتیـدانی ئـەوان. ئـەو هیوایـەی هاوپەیمانـەکانیش بـە پێکهێنـانی تیپـە چـەکدارەکانی ئاسـورییان هەبو، بۆ پڕکردنەوەی بۆشایی روسی لەجەبهەی تورکیـدا، نـەك هـەر بـەوان نەهاتە دی، بەڵکو ئەوان خۆیان لەشەڕێکی خوێناوییەوە گلان لەگەڵ خـەڵکی ناوچەکە. هاوپەیمانەکان تا ئەهات زیاتر لەئاسورییەکان نائومێـد ئـەبون" لەلایەکەوە لەعۆدەی ئـەو ئەرکـە جەنگییـە نەئـەهاتن کـە پێیان سـپێردرابو. لەلایـەکیترەوە درێـژە دان بـەهاوکاریو پشـتیوانی تیپـەکانی ئاسـوری، کـە لەگەڵ ئازەریو کوردی دانیشتوی ناوچەکەدا توشی شەڕێکی دینیو نەتـەوەیی خوێنـاوی بوبون، دەوڵەتانی فەرەنسـەو بەریتـانیاشی توشـی نـاکۆکی ئـەکرد هەم لەگەڵ ئێران وەکو دەوڵەتو، هـەم لەگـەڵ خـەڵکی ناوچـەکە وەکوکـوردو

ئازەر. لەبەر ئەوە کاربەدەستانی فەرەنسی و ئینگلیزی خۆیان لەیارمەتی دانیان ئەدزییەوەو، خەریکی ئەوەبون بەتەنیا بەجێیان بهێڵن.
ئینگلیزەکان هەر لەسەرەتاوە یارمەتییەکی کەمی ئاسورییەکانیان دابو. شتێکی ئەوتۆیان لەلای ئەوان نەبو لێیان بسێننەوە، یا بیکێشنەوە. فەرەنسییەکانیش لە27ی نیساندا هەمویان ورمێیان چۆڵکرد، جگە لەکاپتەن گاسفیلد، کەئەویش خۆی مایەوە. فەرمانبەرانی روسییش لەسەر داوای حکومەتی قافقاز گەڕانەوە. ئاسورییەکان خۆیان بەتەنیا مابونەوە لەگەڵ چەند ئەفسەرێکی فەرەنسی و روسی کەئەوانیش بەئارەزوی خۆیان مابونەوە، لەگەڵ میسیۆنی ئەمریکایی و فەرەنسی.[149]
ئۆردوی تورك کەوتبوە پێشڕەوی بەرەو ئازەربایجان. ئەم هەواڵە دڵی موسوڵمانەکانی خۆش ئەکردو مەسیحییەکانی ئەترساند. لەم لاشەوە هێزەکانی ئینگلیز بۆ پڕکردنەوەی شوێنی روس، هێزەکانیخۆی ئەنارده ئێران. رەوتی جەنگ لەهەمو جەبهەکاندا بەقازانجی بەریتانیا بو. نیشانەی لاوازبون و تێشکان خەریكبو لەناو هێزەکانی تورکدا دەرئەکەوت. بەلام تورك لەسنوری ئێرانییەوە لە پێشڕەوی دابو. هێزێکی تورك لەشنۆ تێ پەڕیبو، گەیشتبوە سلدوز جگە لەتیپەکانی ئاسوری هێزێکیتر لەرێگەیان دانەبو. هێزەکانی تورك لەدو لاوە پێشڕەوییانکرد" لەبایەزیدو ماکۆوە، هەروەها لەرەواندزەوە بۆ ئەوەی سەرانسەری خۆرئاوای دەریاچەی ورمێ ئابلۆقە بدەن. لەلای سەرەوە سمکۆ لەلای خوارەوە سەید تەها هاوکاری هێزەکانی تورکیانکرد. یەکەمین پێکدادان لەناوەڕاستی نیساندا لەنێوانی تورك و ئاسورییەکاندا لەلای شنۆ رویدا.[150] لەسەلماس و خوی چەند تێکهەڵچونێکیتر رویدا. ناو شاری ورمێ لەدەس ئاغا بگرس و چەکدارەکانیدابو. ستەم و پشێوی بەردەوامبو. گفتوگۆکانی ئاسورییەکان لەگەڵ کاربەدەستانی تەوریز سەری نەگرت. هەروەها گفتوگۆکانیان لەگەڵ تورکیش بێ هودە بو[151] کاربەدەستانی تەوریز بۆ ئەوەی ئاسورییەکانیان لەکۆڵ ببێتەوە، ئەیان ویست هانیان بدەن بەرەو قافقاز بڕۆن. ئاسورییەکان تائەهات نائومێدتر ئەبون. گاسفیلد لەو رۆژانەدا نوسیویێتی((... ئێمە لەهەمو لایەکەوە گەمارۆ درابوین... تفاقی جەنگی لەکەم بونەوە دابو... دابینکردنی ئازوقە رۆژ بەرۆژ دژوارترئەبو، ناوچەکە لەلایەن سوپای روسییەوە روتێنرا بوەوە، تواناي دابینکردنی خواردەمەنی خەڵکی ئاسایی و65 هەزار پەنابەری(جیلوو ئەرمەنی وان)ی نەبو، قاتوقڕی و برسێتی رۆژ بەرۆژ

زیاتر هەستی پێ ئەکرا، پەتا گاڵەی بەئێرانیو مەسیحییەکان ئەکرد. پشێوی رۆژ بەرۆژ زیاترئەبو، موسوڵمانەکان کەوتبونە تاڵانو، کوشتاری بەکۆمەڵ ئیتر نەئەبڕایەوە ... ئێمە بڕیارماندا هەڵکوتینە سەر تورك لەناوچەی سەڵماسو تا جولفا رایانماڵین تا لەو ڕێگەیەوە پێوەندی خۆمان لەگەڵ ئەودیو قافقاز دروست بکەین داوای یارمەتییان لێ بکەین))[152]

لە10ی تەممووزدا فڕۆکەیەکی ئینگلیزی لەورمێ نیشتەوە. فڕۆکەوانەکە لەلایەن جەنەراڵ دنسترۆڤیل، فەرماندەی هێزەکانی بەریتانیا لەسەروی ئێران، نێردرابو، بۆ ئەوەی بەئاسورییەکان رابگەیەنێ کەئینگلیزەکان هیچ هێزێکی ئامادەیان نییە بینێرن بۆ یارمەتییانو، ئیتر ئەبێ پشت هەر بەخۆیان ببەستنو، هێزەکانی بەریتانیا لەهەمەدانو بەشی سەروی ئەوێدا هەن بۆ ئەوەی ئەوانیش لەخواروی دەریاچەی ورمێوە رێگەیەك بۆ خۆیان بکەنەوە، لەگەڵ ئەوان یەك بگرنەوە.[153]

لە20ی مانگەوە تاقمێك لەچەکدارەکانی ئاسوری بەسەرکردایەتی ئاغا بگرس کەوتنە تەقەلای کردنەوەی رێگایەك بۆلای بیجارو سایین قەڵا بۆ ئەوەی لەگەڵ هێزەکانی ئینگلیز یەك بگرنەوەو هەوڵی هێنانی یارمەتی بدەن. ئۆردوی تورك بەسەرکردایەتی سەلاحەدین پاشا تائەهات لەورمێ نزیکتر ئەبووەوە. ئاسورییەکان ورەیان بەردابو. هیوای مانەوەو بەرەنگارییان نەمابو.[154] لە29ی تەممووزدا، ئەگەرچی سەرکردایەتی هێزە چەکدارەکانی ئاسوری((ئەشتاب))، فەرمانێکی بەزمانەکانی ئاسوریو ئەرمەنیو روسی چاپو بڵاوکردەوە، داوای لەمەسیحییەکان کردبو" هەمو دەس بدەنە چەكو((بێ ترسو سڵەمینەوەو دواکەوتن، لە پێناوی گیانو ماڵو نیشتمانو رێکخراوەکەیاندا بەرامبەر دوژمن رابوەستن بۆ بەرەنگاری))[155] بەڵام هەمان رۆژ ئاغا بگرس، بەتەلەفۆن لەبیجارەوە((ئەشتاب))ی ئاگادارکرد کە" هێزی تورك بەرەو ورمێ ئەکشێن بەڵام ئەڵقەی ئابلۆقەکەیان شکێنراوە، ئەوانیش ئەتوانن لەهەمان رێگاوە بکشێنەوە بۆ بیجار. ورمێ لەژێردەستی خۆیاندابو، بەڵام بۆ ئەوەی خەڵك بە پاشەکشەیان نەزانێو توشی کێشەو شەر نەبن، جاریان بەناو شارادا کەهاتوچۆکردن ئیتر قەدەغەیەو، هەر کەس هاتوچۆ بکا یاری بەگیانی خۆی ئەکا.[156]

شەوی چوارشەممە، 2ی ئابی1918 ئاسورییەکان هەمو عەمارەکانی تفاقی جەنگییان تەقاندەوە، هەندێ لەئازوقەو کەلوپەلەکانی خۆیان سوتانو، هەرچی شتێکی پێویستو بەنرخیان پێ هەڵگیرا یا بەعەرەبانە پێ

بارکرا، بەپەلە پێچایانەوەو، بەکۆمەڵ بەخاوو خێزانەوە بەرەو بیجار بەرێ کەوتن.[157] بۆ بەیانی خەڵکی شار تێگەیشتن کەمەسیحییەکان رۆیشتون. پاش نیوەرۆی3ی ئاب پێشەنگی ئۆردوی تورك، کەبریتیبو لەسوارەی کوردو ئازەری گەیشتە ناو ورمێ.

مەسیحییەکان لەهەلومەرجێکی زۆر سەختدا کشانەوە، دهقان نوسیوێتی:

((...ئەم کاروانە چەندین دە هەزار کەسییە نارێکو پێکە هەرچەند ئەیان بیست ئۆردوی عوسمانی نزیكتر ئەبێتەوە ئەوان لەرۆیشتن زیاتر پەلەیان ئەکرد. بۆ ئاسانکردنی رۆیشتن کەلوپەلی قورسیان لەرێگە فرێ ئەداو ئەیان ویست گیانی خۆیان لەشەڕ بەساخی دەرباز بکەن. لەرێگاو پردەکان کەباریكبون لەبەر ئەوەی هەمویان ئەیان ویست زوتر تێ بپەڕن بەزۆری پیرەکان ئەکەوتنە ئاوەوە ئەخنکان. نەخۆشەکانی کەتوانای رۆیشتنیان نەبو لەژێر درەختی چۆڵەوانیدا بەهیوای خوا بەجێیان ئەهێشتنو خۆیان هەڵئەهاتن. ژنانو دایکانێ کەمنداڵەکانی خۆیان بزرکردبو نالەو شیوەنیان ئەکرد. بەکورتی هەلومەرجی ئەوانە زۆر دڵتەزێنو لەباسکردن نەئەهات، لەهەموشی خراپتر جیلوکانو قاچاغەکانی ئەرمەنی کە تائەوسا بوبونە هۆی کوشتنی ئەو هەمو موسوڵمانانە، ئێستە لەگەڵ پیرەمێردو پیرەژنانی مەسیحیدا رەفتاری خراپیان ئەکرد، ئەوانیان بەکۆسپی خێرا رۆیشتنی خۆیان ئەزانیو ئەیان ویست بەهەر رێگەیەکی بکرێ رزگاریان بێ لەدەستیان.[158]

((ئەم کۆچە نالەبارە لەهەمو جێگایەك ئەکەوتە بەر هێرشی دوژمنەکانی، کە لەسابلاخ دەرچون نزیکی میاندواو مجدالسلگنە سەرداری ورمێ بۆ تۆڵە سەندنی هاوشارییەکانی خۆی رێگەی پێگرتنو زۆری لێ کوشتن، ئەوانیتریان خۆیان گەیاندە هێزەکانی ئینگلیز لەساین قەلا))[159]

شەری ناوخۆی مەسیحی - موسوڵمان لەورمێ رۆژی هەینی22ی شوباتی 1918 دەستی پێکرد، تا رۆژی1ی ئابی1918 درێژەی کێشا. بەگەیشتنی ئۆردوی عوسمانی تەواوبو. واتە159 رۆژی خایاند. لەم شەرەدا بەقسەی نوسەرانی عەجەم130 تا140 هەزارکەس لەخەڵکی ورمێو سەلماسو دەوروبەری کوژراون[160] لەمەسیحیەکانیش تەنیا50 هەزار کەسێکیان گەیشتنە ساین قەلا، ئەوی تریان کەمێکینەبێ لەناوچەکانی پێشوی خۆیاندا مابونەوە، هەمویان لەرێگە فەوتان.[161]

ژمارەی کوژراوی کورد دیار نیە چونکە کەس سەرژمێری نەکردوە، دیارە ئەویش زەرەری گیانیی گەورەی لێ کەوتوە. سەرەرای ئەوەی زۆری ناوچەکانی کوردستان بوبونە رێپەلگەی سوپاکانی تورك و روس، شەری ناوخۆی ئەرمەنی و ئاسوریشی بوبوە سەربار. رەنگە یەکێ لەشایەتە باشەکان، ئاغا پەتروس خۆی بێ. ئاغا پەتروس لەو بەیاننامەیەدا کە بەزمانی ئاسوری و فارسی لە19ی نیسانی1918 دا بۆ ئاشتبونەوەی مەسیحی و موسوڵمان، دەریکردوە نوسیویێتی:

((براینە! من کورتەیەکتان لەسەر هەلومەرجی شنۆ بۆ رون ئەکەمەوە، کەخۆم بەچاوی خۆم دیومە، چونکە دڵنیام کەدڵی ناسك و ویژدانی ئێوە هیچ کاتێ لە هەلومەرجی ئەوێ رەزا نابێ و تەحەمول ناکا، لەوانە، لەکۆڵانەکان، رێگەکان، ناو ماڵاندا ئەم دی ئێسقان گۆشتی پێوە نەماوە، پارچەکانی سکەلیت و هەیولایان هەڵ نەوەشاوەو وەکوخۆی پێکەوە ماوە.

((لەو ناوچانە ناشتنی مردو، یارمەتی دانی هەژاران، ئاودان بەلێوی تینوی سوتاوی نەخۆشان، یا گریان و پرسە بۆ مردنی نەجیبان و ئەعیانەکانی خۆیان هەموی وازی لێ هێنراوەو دەستی لێ هەڵگیراوە.

((خۆراکی سەگەکانی ئەوێ گۆشتی مرۆڤە، بەزۆری خۆراکی مرۆڤیش لەوێ گۆشتی پشیلەو سەگ و مرۆڤە. دەوڵەمەندەکان گەیشتونەتە دوایین پاروی خۆیان، رەنگ و روخساریان لەبرسا زەرد هەڵگەراوە، مناڵان ئومێدیان بەبەزەیی و دڵنەرمی دایکیان نەماوە نانیان بدەنێ هەمویان لەجێیەکا خربونەتەوە. لەژیانی خۆیان نائومێد بون.

((کەسانێکی زۆرم ئەدی گیایان ئەخوارد، ویستم پرسیاریان لێ بکەم، سەری خۆیان رائەوەشان و هیچ وەڵامێکیان نەئەدامەوە، زانیم کە لەگیانی خۆیان بێزاربون، هیچ گوێیان نەئەدایە ئێمەو خەریکی گیا خواردنی خۆیان بون.

((ئەگەرچی رێزلێنانی میوان لەهەموشوێنێ، لەسەر هەموکەس پێویستە، کەچی کابرایەکی خەڵکی سلدوز لەناچاریدا، هەردو میوانی بەرێزی خۆی کوشتبون، گۆشتی هەردوکیانی خواردبو.

((چەند جار لەبەد بەدتر بینراوە، دایك گۆشتی رانی مناڵە خۆشەویستەکانی خۆی خواردوە)).

((هەی هاوارو داد، برايينە! هاوارتان لێ ئەکەم لە پێناوی مرۆڤايەتيدا هەرچی زوتر رۆژگاری ئاشتبونەوە تەواوبکەن بۆ ئەوەی ساڵی داهاتو پێويستيمان بەخواردنی گۆشتی نەوەی خۆمان نەبێ ...))[162]

لەو هێرشەدا بۆ سەرشنۆ، ئاغا پەتروس خۆی سەرکردەی هێزە چەکدارەکانی ئاسوری بو.

پەراوێزەکانی بەشی پێنجەم:

[1]. الـدكتور احمـد سوسـه، ملامـح مـن التـاريخ القـديم ليهـود العـراق، مركـز الدراسـات الفلسطينية- جامعة بغداد، 1978، ص59" جرج ن. كـرزن، ايـران وقضيه ايـران، ترجمـهُ غ. وحيد مـازندرانى، جلد اول، چاپ دوم، تهران: مركز انتشـارات علمـى وفرهنگـى، 1362ش، ص683

[2]. سوسـه، هـ س، ل63" علـى دهقـان، رضـائيه يـا سـرزمين زردشـت، تهـران: ابـن سـينا، اسفند1348ش، ص70-71

[3]. سوسه، هـ س، ل119

[4]. بۆ ناوی کتێبەکانی ویگرام، بڕوانە: سوسه، ملامح من...س ن، ل61

[5]. ك. پ. ماتڤييڤ- بارمتى، الآشوريون في الازمنـه، المعاصـرة، ترجمـة بنيـامين م. بنيـامين، تموز 1984، استراليا. ئەم نوسـراوە چـەند جـارێ کراوەتـە عـەرەبی، بـەڵام هـەمویان ناتـەواوو نارێکوپێکن.

[6]. سوسه، س ن، ل68-70 و 32-33

[7]. هـ س، ل68

[8]. بروانە: الدكتور المهندس ئەحمەد سوسه، مفصل العرب واليهود في التاريخ، بغـداد،1981، ص584-603هەروەها سەرچاوەی پێشو.

[9]. سوسه، ملامح من التلريخ...ل60

[10]. امير شرف خان بدليسى، شـرفنامه، بەکوشـش محمـد عباسـى، تهـران، علمـى،1364ش، ص130، 510

[11]. سوسه، س ن، ل94-95" دهقان، س ن، ل68" كرزن، س ن، ل683

[12]. دهاقان، س ن، ل68

[13]. سوسه، س ن، ل102

[14]. كلوديوس جيمس ريچ، رحله ريچ الى العراق في عام 1820، ترجمه بهاءالدين نورى، ج1، بغداد1951، ص109

[15]. كرزن، س ن، ل682

[16]. هـ س، ل693

[17]. سوسه، س ن، ل100-101

[18]. بدليسى، س ن، ل130

[19]. هـ س، ل509

[20]. ريچ، س ن، ل196

[21]. هـ س، ل196

[22]. هـ ج

[23]. واسيلى نيكيتين، كردو كردستان، ترجمه محمد قاضى، تهران، نيلوفر، 1366، ص412

[24]. هـ س، ل413

[25]. اسکندر غوریانس، قیام شیخ عبیدالله شمزینی درکردستان، به اهتمام عبدالله مردوخ، تهران: دنیای دانش،2536، ص99
[26]. مسعود البارزاني، البارزاني والحركة التحررية الكردية: انتفاضة بارزان الاولى1931-1932، مطبعة خەبات، 1986، ص20
[27]. محمد تمدن، اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیة، تهران: چاپ اسلامیه،1350، ص94
[28]. دهقان، س ن، ل151
[29]. تمدن، س ن، ل94" دهقان، س ن، ل220" اوژن اوبن، ایران امروز، ترجمه وحواشی وتوضیحات از علی اصغر سعیدی، تهران: زوار،1362ش، ص104
[30]. سوسه، س ن، ل122" کرزن، س ن، ل688
[31]. اوبن، س ن، ل100
[32]. سوسه، س ن، ل122
[33]. دهقان، س ن، ل218
[34]. دهقان، س ن، ل219" تمدن، س ن، ل98، اوبن، س ن، ل104، سوسه، س ن، ل122
[35]. دهقان، س ن، ل142
[36]. سوسه، س ن، ل122
[37]. دهقان، س ن، ل146
[38]. سوسه، س ن، ل120
[39]. اوبن، س ن، ل102
[40]. سوسه، س ن، ل120
[41]. هـ س، ل119-121
[42]. هـ س، ل117-119
[43]. دهقان، س ن، ل220، تمدن، س ن، ل104
[44]. جلیل، نهضة الاکراد الثقافیة...، طبعه بیروت، ص127
[45]. سوسه، س ن، ل124
[46]. هـ ج
[47]. مسیوب نکیتین، ایرانی کەمن شناختەام، ترجمه علی محمد فرەوشي، چ2، تهران، معرفت،2536، ل224
[48]. دهقان، س ن، ل489
[49]. تیکستی تەواوی مەرامنامە: تمدن، ل204 تا 207" هەروەها بەشێکی بەناتەواویو جیاوازی لە: بارمتی، ل82-83
[50]. ((الانقلاب السیاسی العثماني))، مجلة الهلال، الجزء الاول، السنة17، القاهرة، 1 تشرین اول 1918، القاهرة، ص6

[51]. ((عبدالحميد الثاني: حياته السياسية))، مجلة الهلال، الجزء الاول، السنة 17، القاهرة، 1تموز1909، ص571
[52]. مجلة الهلال، ج1، س17، ص10
[53]. الدكتور عبدالجبار قادر غفور،((المفكر الكردي الدكتور عبدالله جودت1869-1932))، ترجمة عبدالفتاح علي يحيى، گوڤاری((کاروان))، ژ 46، بەغداد، تەمموزی 1986، ل146-153
[54]. الهلال، ج6، س17، 1مارت 1909، ص375-376
[55]. د. جەبار قادر،((رۆژنامەی((کورد))و چەند زانیارییەکی نوێ، گۆڤاری کاروان، ژمارە32، بەغداد، مایسی1985، ل7-11
[56]. ژان ماری کارزو، ارمنستان1915، ترجمة فریبرز برزگر، تهران: جاویدان، ابان ماه 2535، ص175-176
[57]. لینچوفسکی، س ن، ل57
[58]. نیکیتین، کرد....، ل417
[59]. ماتڤیف، س ن، ل71
[60]. ه س، ل72
[61]. ه ج
[62]. ه س، ل74
[63]. ه س، ل76
[64]. دانیال متی،((رویدادهای ارومیەو کردستان شمالی-دسامبر 1917تا ژوئیە 1918-در آرشیوهای نظامی فرانسة))، مجلە دراسات کردیە-مطالعات کردی، پاریس: مرکز تحقیقات انستیتوکرد، ش1، ص38
[65]. اوژان اوبن، ایران امروز، ص99-100
[66]. کسروی، س ن، ل599" تمدن، س ن، ل118
[67]. دهقان، س ن، ل460
[68]. ه س، ل600
[69]. بۆ درێژەی ئەم باسە بڕوانە، عبدالقادری دەباغی،((چەند دێڕێك لەمێژوو))، بەشی یەکەم، گۆڤاری کاروان، ژ54، بەغداد، نیسانی1987، ل21-32. بەشی دووەم، ژ55، ئایاری1987، ل2-7
[70]. کسروی، س ن، ل607
[71]. تمدن، س ن، ل125
[72]. احمد کسروی، س ن، ل605-608
[73]. دهقان، س ن، ل467"تمدن، س ن، ل119
[74]. نیکیتین، ایرانی کەمن..، ل201-202
[75]. نیکیتین، کرد، ل466-467

[76]. کسروی، س ن، ل615-617
[77]. تمدن، س ن، ل123
[78]. ھ س، ل125
[79]. ھ س، ل130
[80]. ھ ج
[81]. ھ ج
[82]. ھ س، ل131
[83]. ھ ج
[84]. ھ ج
[85]. بۆ نمونه بڕوانه: دهقان، س ن، ل480"کسروی، س ن، ل613"تمدن، س ن، ل119
[86]. تمدن، س ن، ل131-132
[87]. تمدن، س ن، ل136"دهقان، س ن، ل481
[88]. دهقان، س ن، ل481"تمدن، س ن، ل133-135
[89]. ماتڤیڤ، ل76
[90]. ھ س، ل78
[91]. نیکیتین، ایرانی...، ل224-225
[92]. متی، س ن، ل36
[93]. ھ س، ل39
[94]. نیکیتین، ایرانی...، س ن، ل210
[95]. متی، س ن، ل36
[96]. ھ س، ل40
[97]. ھ س، ل40
[98]. نیکیتین، ئێرانی...، س ن، ل211
[99]. تمدن، س ن، ل142
[100]. ھ س، ل143
[101]. ھ س، ل145-147
[102]. وێنەی بەیانەکە: ھ س، ل152
[103]. ھ س، ل153
[104]. متی، س ن، ل37
[105]. ڕاگوێزراوە لەمتی، س ن، ل37
[106]. نیکیتین، ئێرانی...، س ن، ل236
[107]. دانیال متی، س ن، ل42-43
[108]. نیکیتین، ئێرانی...، س ن، 238" متی، س ن، ل43
[109]. تمدن، س ن، ل160-164

[110]. دهقان، س ن، ل489
[111]. هـ س، ل509
[112]. ژان ماری کارزو، س ن، ل242
[113]. دهقان، س ن، ل483" کسروی، تاریخ هیجده ساله ئاذربایجان، ج2، ل685
[114]. دهقان، س ن، ل487
[115]. هـ س، ل495
[116]. متی، س ن، ل47
[117]. هـ س، ل47
[118]. دهقان س ن، ل499
[119]. متی، س ن، ل47
[120]. دهقان، س ن، ل500
[121]. متی، س ن، ل47
[122]. دهقان، س ن، ل500
[123]. هـ س، ل501
[124]. هـ س، ل503
[125]. هـ س، ل504
[126]. تمدن، س ن، ل182
[127]. دهقان، س ن، ل505" تمدن، س ن، ل183
[128]. هـ س، ل506
[129]. هـ س، ل507
[130]. هـ س، ل508
[131]. هـ س، ل508
[132]. کسروی، س ن، ل726-727" دهقان، ل511-512
[133]. تمدن، س ن، ل186
[134]. هـ س، ل187
[135]. دهقان، س ن، ل513
[136]. عەلائەدین سوجادی، شۆڕشەکانی کورد وەکوردو کۆماری عیراق، بەغداد،1959، ل251-254
[137]. راگوێزراوەلە: متی، س ن، ل49
[138]. هـ س، ل49
[139]. ئەم گفتوگۆیەی سمکۆو مستەفای یامولکی لەئازشیفی بەریتانیەدا دۆزراوەتەوە، مامۆستا محەمەد رەسوڵ هاوار کردویەتی بەکوردی، لەگۆڤاری((مامۆستای کوردی))ی سویدیدا بڵاوی کردۆتەوە.
[140]. تمدن، س ن، ل188-189

[141]. دهقان، س ن، ل515“ تمدن، س ن، ل188-189
[142]. دهقان، س ن، ل521
[143]. تمدن، س ن، ل190
[144]. دهقان، س ن، ل521-522
[145]. تمدن، س ن، ل193“ دهقان، س ن، ل522-523
[146]. متی، س ن، ل50
[147]. دهقان، س ن، ل525
[148]. ه س، ل527
[149]. متی، س ن، ل52
[150]. ه س، ل53
[151]. تمدن، س ن، ل267
[152]. متی، س ن، ل53
[153]. متی، هەمانجی“ تمدن، س ن، ل292
[154]. دهقان، س ن، ل532
[155]. تمدن، س ن، ل299
[156]. ه س، ل300-301
[157]. ه س، ل302
[158]. دهقان، س ن، ل537
[159]. ه ج
[160]. ه س، ل539
[161]. ه س، ل540
[162]. تمدن، س ن، ل217